

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРЫХ ФАКУЛЬТЕТИ

Осмонова С.К.

Этнографиянын негиздери
студенттер үчүн окуу-усулдук колдонмо

Ош-2017

УДК 391/395

ББК 63,5

О - 74

ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин
чечиминин негизинде басмага сунушталды

Башкы редактор: тарых илимд.канд., доц. Смадияров С.А.

Рецензенттер: тарых илимд.канд., доц. Осмонов С.Ж.
тарых илимд.канд., доц. Ташмаматов О.А.

Осмонова С.К.

О - 74 “Этнографиянын негиздери” окуу-усулдук колдонмо.: –Ош:
2017. – 82 б.

ISBN 978-9967-18-400-8

*Сунуш кылган окуу-усулдук колдонмо жогорку окуу жайдын
тарых факультетинин студенттерине арналган. Куралдамада
окуу-усулдук рекомендациясы катары Жогорку профессионалдык
мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде талантары –
окуу, методикалык, теоретикалык жана практикалык
принциптери колдонулду.*

О 0505000000-17

ISBN 978-9967-18-400-8

УДК 391/395

ББК 63,5

© Осмонова С.К., 2017

Кириш сөз

“Этнографиянын негиздери” окуу-усулдук колдонмо тарых факультетинин студенттер үчүн түзүлгөн. Окуу-усулдук колдонмо төмөндөгү маселелерди камтыйт:

Биринчи бөлүктө, этнография илим катары, анын предмети жана усулдары. Этнографиянын аныктамалары, предмети жана изилдөө объектиси. Этнографиянын изилдөө усулдары. Экинчи бөлүктө, этнографиялык ой жүгүртүүнүн тарыхы кеңири каралган, анда эволюционизм, диффузионизм, социологиялык жана функционалдык мектептери ачып көрсөтүлгөн. Үчүнчү бөлүктө, этнографиянын негизги багыттары жана этнографиялык мектептер: тарыхый этнографиядагы Америка мектеби, этно психологиялык мектеп, андан сырткары неозволюционизм, структурализм жана Америка этнологиясындагы “маданий релятивизм” да камтылган. Ал эми төртүнчү бөлүктө, этнография илиминин түшүнүк аппараты: жалпы илимдик терминдер, материалдык жана рухий маданиятты чагылдырган негизги терминдердин аныктамалары берилген. Бешинчи бөлүктө, этнографиядагы этносторду классификациялоо түрлөрү, географиялык классификация, антропологиялык классификация, тилдик классификация, дүйнө элдеринин чарба-маданият классификациялары кеңири каралган.

Бул окуу-усулдук колдонмонун сөзгөгүн Р.Ф. Итстин Санкт – Петербург университетинин тарых факультетиндеги этнография жана антропология кафедрасында окулган лекциялардын курсу жана жаңы жарык көргөн окуу китептери түздү.

ИБАП. Этнография илим катары, анын предмети жана изилдөө усулдары

1.1. Этнографиянын аныктамалары, предмети жана объектиси

Этнография байыркы илимдердин бири. Адамзаттын тарыхында уруулар пайда болгондон баштап эле этнос жашап келет. Уруулардын уруктардын жашоосу, каада-салты, үрп-адаттары жөнүндө гана эмес, о.э. ошол чөйрөдөгү элдердин, калктын да бытыеси жана маданиятын үйрөткөн. Миндеген жылдардын ичинде өсүп-өнүгүп отуруп, акырында элдердин этникалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган илимге айланган.

Бул илимий дисциплинаны туюнткан терминдин арасында грек сөзүнөн «графос» (жазуу) деген термин менен туюнтулган, б.а. теориялык дисциплиналардан айырмаланып турушу, аны кандайдыр бир деңгээлде жазма, сүрөттөмө илим экен деген тыянакка алып келиши мүмкүн.

Илимдердин кээ бир тармактары жаңы пайда болуп, алар өз алдынча билим катары өнүгө баштап, эмпирикалык материалдарды жыйноо мезгили бир кыйла убакытты алып, ал материалдарды жалпылоо, теориялык тыянактарды чыгаруу учуру улам кийинкиге калтырылып келген мезгилдерде илимдин бул тармагына «этнография» деген аталыштын берилиши тура эле болгон.

Коомдук илимдердин квинтэссенциясын түзүп турган этнографияга 1920-жылдары этнограф Л.Я.Штернберг тарабынан берилген бир кыйла өзгөчө аныктаманы эске албаганыбызда, азыркы учурдагы адабияттарда ага берилген аныктамалардын эки тиби катталган. Алар: а) энциклопедиялык (энциклопедиялык басмалардан орун алган) жана б.) методикалык

(жалпылаштыруучу илимий эмгектерде жана окуу китептеринде берилген) аныктамалар.

Алгачкы энциклопедиялык басылмаларда этнографияга окумуштуу С.П.Толстов тарабынан берилген аныктама киргизилген. «Этнография - бул ааламдагы ар түрдүү элдердин маданий жана турмуш-тиричилик өзгөчөлүктөрүн тикеден тике байкоо жүргүзүү жолу менен изилдеп үйрөнгөн, ошол өзгөчөлүктөрдүн өнүгүшүн жана тарыхый шартка жараша өзгөрүлүшүн, элдердин келип чыгуу маселелерин («этногенез», жайгашуусун (этникалык география) жана элдердин маданий-тарыхый өз-ара карым-катнаштарын изилдеген тарых илими».

Чон Советтик энциклопедиянын (ЧСЭ) 1957-жылдагы экинчи басылышында М.Г. Левин бул илим жөнүндө төмөндөгүдөй жазат: «Этнография – ааламдагы ар түрдүү элдердин маданий, турмуш тиричилик өзгөчөлүктөрүн тарыхый өнүгүү кырдаалында изилдеген тарых илиминин бир бөлүгү. Ал элдердин келип чыгуу маселелерин, алардын бири-бири менен болгон маданий-тарыхый карым катнаштарын изилдеп, элдердин жайгашуу тарыхын, бир жерден экинчи жерге көчүп, жер которуштуруу тарыхын тактоочу илим».

Көрүнүп тургандай, бул аныктама С.П.Толстовдун аныктамасынан анча деле айырмаланбайт.

Ал эми методикалык эмгектерде берилген аныктамаларга токтоло турган болсок. С.А. Токарев окуу китебинде этнографияга жалпыланган бирок методикалык жактан жөнөкөй жана так аныктама берген. «Этнография – бул элдердин турмуш-тиричилигин жана маданиятын изилдеп үйрөнгөн тарых илими».

Өз учурунда Ю.В. Бромлей өзүнүн «Этнос и этнография» аттуу жалпылоочу илимий эмгегинде этнографияга «этникалык жалпылыктар жөнүндөгү илим» катары мүнөздөмө берет.

«Этностор болсо бири-биринен айрымаланып турган динамикалык система болгондуктан, этнография, биринчи кезекте, элдердин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды, ошондой эле, алардагы мүнөздүү белгилердин мезгилдин өтүшү менен өзгөрүлүшүн, б.а. этникалык процесстерди изилдейт».

Ал эми Советтик энциклопедиялык сөздүктө этнографияга төмөндөгүдөй аныктама берилген. «Этнография, этнология, эл таануу – бул дүйнө элдеринин турмуш-тиричилик жана маданий өзгөчөлүктөрүн, алардын келип чыгуу, жайгашуу жана маданий-тарыхый карм-катнашын изилдеген илим».

Жогоруда берилген аныктамаларды талдап чыгып, Р.Ф.Итс өзүнүн окуу китебине төмөндөгүдөй аныктама берип жыйынтыктаган. «Этнография - бул элдердин келип чыгышын жана этникалык тарыхын, дүйнөлүк цивилизациянын курамдуу бөлүгү болуп эсептелген элдердин маданиятынын жана турмуш-тиричилигинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышын изилдеп окуп-үйрөнгөн тарых илими».

Ю.В. Бромлей жана С.А. Токарев этнографиянын изилдөө объектисине, предметине жана иликтөө ыкмаларына да токтолушкан. «Этнография – коомдук илим. Анын негизги изилдөө объектиси элдер жана этникалык жалпылыктардын дагы башка типтери. Этнография ар түрдүү элдердин арасындагы турмуш-тиричилик окшоштуктарын жана айырмачылыктарын, элдердин түптөлүп келип чыгуусун жана жайгашуусун, ошондой эле алардын бири-бири менен болгон маданий-тарыхый карым-катнаштарын изилдейт».

Этнографиянын негизги предмети -- бул элдердин күнүмдүк турмуш-тиричилигиндеги мүнөздүү, салтык өзгөчөлүктөр. Дал ошол белгилер, жалпысынан алганда (тили да кошо) алардын өзгөчө (спецификалык) этникалык көрүнүшүн түзүп турат.

Элдердин ушул таптагы турмуш-тиричилигине тикеден-тике байкоо жүргүзүү жолу менен жыйналган материалдар негизги булак катары пайдаланылат. Мурунку кездерде топтолгон материалдарды азыркылар менен айкалыштыра салыштырып, этнограф ошол элдин же элдердин тобунун турмуш-тиричилигинин жана маданиятынын тарыхый кырдаалда өнүгүүсүн чагылдырат.

Этнографияга өзүнүн предметин жана объектисин комплекстүү, ар тараптан изилдөө мүнөздүү. Андыктан ал өзү менен тыгыз байланышта болгон бир катар гуманитардык жана табият таануу илимдеринин изилдөө маалыматтарына таяна алат.

1.2. Этнографиянын изилдөө усулдары

1. Этнографиянын негизги усулдарынын бири - тала изилдөөлөрү. XIX кылымдын ортосунда кенири таралган. Басып алган жерлердеги элдердин ким экендигин, чарбасын, жаратылышын, коомдук түзүлүшүн, каада-салтын, үрп-адаттарын, диний ишенимдерин, психологиясын билүү башкаруучу бийликке оңой болу үчүн изилденген.

2. Жазуу эстеликтерин үйрөнүү усулу. Мында ошол эл жөнүндө кенири маалымат алат. Жазуу даректери элдин жашоосу, тарыхы, маданияты, элдин кулк-мүнөзү боюнча кабар берет.

3. Археологиялык материалдар боюнча изилдөө усулу. Этникалык тарыхын, маданий тарыхын калыбына келтирүүгө жардам берет. Байыркы тарыхын тактайт. Кайсы заманга, кайсыл тарыхый окуяга байланыштуу болгондугунан кабар берет.

4. Салыштырмалуу усул. Мында материалдарды бири-бири менен салыштырып тактайт.

5. Конкреттүү социологиялык изилдөө усулу (опросы).

-сурамжылоо;

-анкета жүргүзүү;

-интервью;

-байкоо жүргүзүү, иликтөө;

-тесттирлөө;

-шкалирование;

-тескөө ж.б. Изилдөөнүн бул усулу эл аралык конфликттер болгондо, тилге статус берерде, чек араларды тактоо керек болгон мезгилде, миграцияларды тактоодо колдонулат. Мындан тышкары

-тарыхыйусул;

-социологиялык усул;

-антропологиялык усул;

-культурологиялык ж.б. усулдардын жардамы менен изилдөө иштерин жүргүзөт.

Этнография илими төмөндөгүдөй проблемаларды изилдейт:

-Элдердин материалдык маданияты;

-ар түрдүү элдердин ырым-жырымдары, үрп-адаттары, нравалары, диний ишенимдери;

-элдердин социалдык жана саясий структурасы;

-ар түрдүү элдердин жүрүм-турум, таалим-тарбия, адеп-ахлак системасын;

-этностордун баалуулуктарын салыштыруу системасы;

-маданияттар ортосундагы байланыштардын өзгөчөлүгүн;

-элдердин жайгашуусу;

-этностордо жүрүп жаткан демографиялык процесстер;

-субэтникалык группалар жана билим берүү;

-этностордун чарбасы. Чарбасында эмнеөстүрүлөт?;

-экономикасынын этноско тийгизген таасири;

-этникалык аң-сезим;

-саясий мамилелер. Этникалык кызыкчылыктарга байланыштуу маселеде, этностор аралык конфликтер ж.б.

Этнографияда элдер жөнүндө материал чогултуу жана ар түрдүү материалдарды көбөйтүү чоң мааниге ээ.

Алар:

- экспедициянын материалдары;
- саякатчылардын материалдары;
- фольклордук материалдар;
- адабий булактар;
- жазуу эстеликтерин жыйноо, үйрөнүү;
- оозеки чыгармалар;
- археологиялык, антропологиялык маалыматтарды жыйноо ж.б. материалдарды жыйноо зор мааниге ээ.

II БАП. Этнографиялык ой жүгүртүүнүн тарыхы

2.1. Эволюционизм жана диффузионизм

Өнүккөн цивилизациялар – бул алгачкы коом маданиятынын сандык өзгөрүүсү деген эволюционисттик идеялар, этнография өз алдынча илимий дисциплина катары өнүгө баштаган бардык өлкөлөрдө XIXкылымдын экинчи жарымында кеңири тарай баштады. Россияда болсо эволюционисттердин көз-караштары үстөмдүк кыла албады. Анткени башка өлкөлөргө караганда Россиядамурунураак которулган К.Маркс жана Ф.Энгельстин негизги эмгектери жана алардын идеяларынын орус этнографиясына тийгизген таасири күчтүүрөк болгон. Ал идеялар, негизинен кеңири илимий коомчулука тамыр жайган.

Эволюциялык мектептин негиз салуучусу катары көрүнүктүү окумуштуу Э.Б.Тэйлор эсептелет. Англо-америка этнографиясына «Антрапология» деген түшүнүктү да ошол киргизген. Тэйлор Кубада саякатта жүргөндө (1855-ж.) бир меценат-банкир менен таанышып калат. Ал Тэйлордун Борбордук Америкадагы археологиялык казууларын каржылап, анын белгисиз цивилизацияларга, башка элдердин европалыктар үчүн өзгөчө көрүнгөн маданиятына болгон кызыгуусун ойготот. Тэйлордун Мексикага жасаган саякаты анын кийинки өмүр жолун биротоло аныктайт. Эми ал өзүнүн бүт убакытын жана күч-кубатын этнография боюнча эмгектерди жана ошол кезде бир кыйла кеңири болуп калган Европа музейлеринин этнографиялык коллекцияларын изилдөөгө жумшайт.

1865-ж Тэйлордун илимий дараметин ачык көрсөткөн «Исследования в области древней истории человечества» аттуу китеби жарык көрөт. Ал эмгегинде Тэйлор төмөндөгүдөй тыянактарга келет:

а) Маданият өзүнүн алгачкы коомдогу абалынан азыркы дээнгелине чейин прогрессивдуу жол менен өнүгөт;

б) Элдердин ортосундагы айырмачылыктардын расалар ортосундагы айырмачылыктарга тиешеси жок, алар тек гана маданий өнүгүүнүн жетишилген деңгээлин чагылдырат;

в) Ар бир элдин маданиятынын бардык конкреттүү элементтери же өз алдынча ойлонуп табылган, же коншу элдерден кабыл алынган, же мурунку доорлордон мурас катары калган. Коомдун прогрессивдүү багытта өнүгүүсүнө (арийне, капитализмдин эволюциялык өнүгүү рамкасында гана) ишенген, ошондой эле эволюционист катары жана буржуазиялык идеолог катары эсептелген Тэйлордун позициясы, анын «Алгачкы коом маданияты» деп аталган негизги изилдөөсүндө даана көрүнөт. Эң көп материалды камтып жана ага териштире анализ берилген бул эмгек 1869-жылы аяктап, 1871-жылы жарык көрүп, 1872-жылы орус тилине которулуп, кийинчерээк башка тилдерге да которулган. Ошентип, этнографияда Э.Тэйлор эң белгилүү авторитет болуп калды: 1871-жылы ал Королевалык коомго мүчө болуп шайланат; ал эми 1896-жылы Оксфорд университетинде биринчи жолу антропология кафедрасы уюштурулганда, кафедранын биринчи профессору болуп эмгектенет.

1881-жылы Тэйлордун экинчи капиталдык эмгеги «Антропология (Введение в изучение человека и цивилизации)» д.а. эмгеги жарык көрүп, ал да окумуштуунун жаңы изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы жана «Первобытная культура» деген эмгегинин өзүнчө бир уландысы катары кабыл алынат. Бардыгы болуп Тэйлор 250дөн ашуун илимий эмгектерди жазып калтырып, алар XX кылымдын башталышында этнографияда эволюционисттик багыттын бекемделишине таасирин тийгизген.

Эволюционизм багытынын өкүлдөрүнүн катарына Дж.Леббок, Г.Спенсер, Дж.Ф.Мак-Леннан, Дж.Дж.Фрззер, америкалык улуу окумуштуу эволюционизмден алгачкы коомдун тарыхын материалисттик түшүнүүгө чечкиндүү кадам жасаган Л.Г.Морган сыяктуу окумуштууларды кошууга болот.

Этнографиядагы эволюциялык мектеп адамзаты жана анын маданиятынын өнүгүүсү боюнча эң биринчи бир кыйла ыраттуу концепцияны иштеп чыккан. Анын негизинде коомдук өнүгүүдөгү прогрести таануу жатат.

Эволюционисттердин негизги идеялары төмөнкүлөр:

- 1) Коомдук жана маданий турмуштун көрүнүштөрү, эволюциялык процесстин үзгүлтүксүздүгүн, акырындык менен өзгөрүүнү, сан жагынан көбөйүүнү же азайууну туюнтат: бул жапайычылыктан баштап цивилизация жолунда бара жаткан бардык элдерге мүнөздүү;
- 2) Коомдун өнүгүүсү да табиятка, тагыраак айтканда, жашоо үчүн түрлөрдүн арасындагы күрөштү башынан такай кечирип турган айбанаттар дүйнөсүнө мүнөздүү болгон эволюциялык мыйзамдын негизинде болот. Маданияттын бир элементи башкасына кошулганы же жаңысы эскисин суруп чыгарып салганы байкалат.
- 3) Моногамиялык үй-бүлө мамлекет жана жеке менчик адамзатына баштаган эле мүнөздүү болгон көрүнүш экендигин жалпы теория тастыктайт. Акыркы жобо боюнча Тэйлор мынтип жазган: Аталык жана патриархалдык бийликтер эң примитивдүү мекемелер. Үй-бүлө алгачкы коомдун кандай бирдиги болсо, аталык бийлик да мамлекеттик бийликтин жана укуктун ошондой эле алгачкы үлгүсү.

К.Маркс менен Ф.Энгельстин көңүлүн дароо эле өзүнө бурган алгачкы коомдун тарыхын материалисттик түшүнүүнүн Л.Морган

тарабынан өз алдынча ачылышы, эволюционисттер тарабынан цивилизациянын туу чокусу деп эсептелген капитализмдин кебелбестиги жөнүндөгү ишеничтерин жокко чыгарып, эволюционисттик түз багыттуу өнүгүү схемасын бузуп талкалады. Л.Моргандын мекени болгон АКШда анын «Древнее общество» деп аталган капиталдык эмгеги унуткарылып, ишмердигине да көңүл бурулбай калды. Бул окумуштуунун ысымы жана эмгектери Америка илимине жүз жылдай өткөн соң кайрадан кайрылып келди. Эволюциялык мектептин өкүлдөрү, өнүгүүнүн негизинде сандык өзгөрүүлөр жатат деп түшүнүшкөндүктөн, маданияттын пайда болу тарыхын жана анын курамдуу бөлүктөрүн түшүндүрө алышкан эмес жана ага аракет да кылбаган.

Адамзат тарыхынын башатынын эле болочок көрүнүштөрү эн жок дегенде түйүлдүк формасында орун алган деп божомолдошкон. Эволюционисттер, алардын ичинде эн биринчи кезекте Тэйлор өзү XX кылымга карата жыйналган этнографиялык материалдарды жакшылап, жалпылап гана тим болбостон диндин келип чыгуу негизин түшүндүргөн анимистикалык теорияны, ошондой эле социалдык жана маданият тарыхынын өткөн этаптарын реконструкциялоо максатында эскинин калдыктарын изилдөөнүн методикасын иштеп чыгышкан. Бул ачылыштар эволюциялык мектептин негизги концепцияларынан да көпкө жашап, илимде таасирлүү роль ойногон.

Тэйлор анимизмдин негизинде рухка ишенүү жатат деп түшүнүп, анимизмди «диндин алгачкы минимуму» деп аныктаган. Ал болсо алгачкы адамга жана анын ишенимдерине мүнөздүү болгон. Анимистикалык көз караштарды түш көрү, өлүм, көлөкө, жаңырыктар менен байланыштырганы менен алгачкы жапайы адамдар жаратылыш кубулуштарын кандайча жана эмне үчүн тура эмес түшүндүрүшкөнүн Тэйлор туюнтуп бере алган эмес. Алгачкы

адамдар жаратылыштан материалдык көз карандылыкта болорун туя албагандыктан, аларда фантастикалык, иррационалдык көз караштар тууларын түшүндүрө албаган.

Анимизмди рухка ишенүү, болгондо да денеси, тулку бою жок рухка ишенүү деп түшүнүп, Тэйлор өзүнүн схемасын, өз көз карашын ырастоо үчүн, айрым учурларда фактыларга да көз жумган. Ошол эле учурда ал алгачкы коомдогу ишенимдерге жалгыз кудайды (монотеизм) таба албастан, табияттын керемет күчтөрүнө ишенүүнү көп кудайга ишенүү (политеизм) деп таап, аларды цивилизациянын өнүгүүсү менен бара-бара бир кудайга айландырган. Бул анимистикалык теориянын көз карашы, өзүнүн одоно эместигине карабастан клерикалдардын монотеисттик концепциясына карама-каршы тургандыктан, чиркөө тарабынан кескин сынга алынган. Тэйлордун анимистикалык теориясы бүгүнкү күндүн талабына жооп бербегенине карабастан, XIX кылымдын дин таануусунун туу чокусу болгондугу талашсыз. Анткени ошол кездин жаңы шартында диндин келип чыгуу маселелери боюнча айкын жана тура тарыхый-материалисттик көз-караштардын жаралышына өбөлгө түзгөн.

Илим үчүн Тэйлордун «эскинин калдыктары теориясы» («теория пережитков») чоң мааниге ээ. Анын маңызы төмөндөгүдөй: этностордун бүгүнкү турмушунда өткөн доорлордон саркынды катары калып калган маданияттын, социалдык түзүлүштүн, чарбачылык ишмердиктин эски калдыктары учурабай койбойт. Ошол эскинин калдыктары аркылуу тирү организмдин рудименти сыяктуу эле биз өткөн доорлорго мүнөздүү болгон маданий жана социалдык көрүнүштөрдү изилдеп, реконструкцияласак болот. Тилекке каршы, тигил же бул эскинин калдыгынын сакталып калышын Тэйлор өз-өзүнчө кароону сунуштаган, б. а. социалдык же маданий байланыш себептерге

көнүл бурулбаган. Андыктан, ошол эскинин калдыктарынын сакталып калуу себептери бүдөмүк бойдон калган.

Эволюциялык мектепке жалпы баа берүүдө, адамзат маданиятынын биримдигин, жана коомдук өнүгүүнүн прогрессивдүүлүгүн ырастап, бекемдеген XIX кылымдын эволюционисттери чет өлкөлөр этнографиясында гана эмес Ата мекен этнографиясынын да алдынкы катардагы өкүлдөрү болушканын баса белгилеп кетүү керек. Эволюционисттерге өзгөчө атак данкты Л.Морган алып берген. Ал жөнүндө Ф.Энгельс мындай деп жазган: ... Морган Америкада өз алдынча Маркс тарабынан кырк жыл мурун ачылган «тарыхты материалисттик түшүнүүнү» кайрадан ачып жана ал жетекчиликке алып, жапайычылык (варварство) менен цивилизацияны салыштырууда негизинен Маркс негиздеген тыянактарга келген.

Л.Моргандын бир катар жоболорун жана мезгилдерге бөлүү схемасын Ф.Энгельс ийгиликтүү пайдаланып, өзүнүн классикалык болуп эсептелген «Үй-бүлө, жеке менчик жана мамлекеттин пайда болушу» деген эмгегин жараткан. Бул эмгек этнографиядагы тарыхый-материалисттик багыттын өзгөчө башаты болуп калды.

Л.Моргандын ишмердүүлүгүнө мүнөздөмө берип жатып, Ю.В.Бромлей мындай деп жазган: «эволюционисттик багыттагы окумуштуулардын арасында Л.Г.Морган өзгөчө орунда турат». Эволюционизмдин күчтүү жагы болуп эсептелген адамзатынын биримдиги жана прогрессивдүү өнүгүү идеясын өзүнө негизги жобо катары кабыл алып, Морган эволюционизмдин бир катар мажироо жактарынан арылган.

Коомдук көрүнүштөрдү биологизациялоо, тарыхый-эволюциялык жолдун айрым этаптарындагы сапаттык өзгөчөлүктөрдүн маанисине баа бербөө жана эң негизгиси,

коомдук-тарыхый процессте материалдык фактордун ролун түшүнбөө, эволюционизмдин мына ушул сыяктуу бир катар мажироо белгилерин Л.Г.Морган негизинен өзүнөн алыстаткан. Көп жылдык талыкпас эмгектин натыйжасында бул окумуштуу стихиялык түрдө, өзү андап сезбестен тарыхый материализмге жакындап келген.

Диффузионизм XIX кылымдын аягында эволюциялык теориянын методологиялык кризисинин натыйжасында пайда болгон багыт.

Бул багыттын максаты - маданияттын жана анын айрым элементтеринин жаңы аймактарга таралышын. Алардын пайда болу аймагын табуу, алардын таралыш жолдорун жана ыкмаларын реконструкциялоо болгон.

«Диффузия» (латын diffusion – таралуу) түшүнүгү физикадан алынган «агылып таралуу», «агып кирүү» маанисинде колдонулат.

Этнографияда «диффузия» деп маданияттын сода, көчүү, ыктыярдуу түрдө миграция, согуштук женип алуу аркылуу таралуусун түшүнүшөт. Илимий багыт катары диффузионизм маданияттагы өз-ара алакаларды, байланыштарды, башка элдерден алып өздөштүрүүнү ж.б. элдерге таралууну тарыхый процесстин эн башкы мазмуну катары карайт.

Эволюционистердин – «окшош шарттарда окшош маданияттар өз алдынча пайда болуп өнүгөт» деген идеясына диффузионисттер – «маданият элементтери уникалдуу түрдө бир аймакта пайда болуп, кийин башка аймактарга таралат», - деген идеяны каршы коюшат.

Диффузионизмдин ири өкүлдөрүнүн бири Фритц Гребнер болгон (1877-1934). Германиядагы маданий тарыхый мектеп. Ал материалдык жана рухий маданияттагы кубулуштар тарыхта бир гана жолу, бир гана жерде пайда болот жана ошол борбордон

тарайт деп эсептешет. Маданий ойлоп табуулар алгач пайда болгон борбордон алыстаган сайын башка элдерге өзгөргөн түрдө жетет. Фритц Гребнер «маданий чөйрөлөр» теориясын түзгөн. Маданий жаңылыктар бир чөйрөдө пайда болуп аны менен кошо бүт дүйнөгө таралат. 1911-жылы «Методы этнологии» д.а. китебин жазган. Гребнер менен Фробениус маданий чөйрөнүн теориясын түзүшкөн. Анда «маданий чөйрөнү» алтыга бөлүп көрсөткөн.

Мамлекеттик түзүлүшкө чейинки Жер шарындагы элдердин маданий жетишкендиктерин чогултуп, аны алты белүктө көрсөткөн. Ар бир чөйрөсү 19-20 элементтен турган. Эң акыркысына коомдук жашоо менен материалдык жана рухий маданиятты кошкон. Мисалы, Чыгыш –папуас маданиятынын элементтерине төмөндөгүлөрдү көрсөткөн: жер иштетүүчүлүк (кулпунай өсүмдүгүн), балык чарбасы, эркектердин жашыруун союзу. Ай мифологиясы, конгуроо барабаны, тегерек орнамент ж.б.

Немец окумуштуусу Ф.Ратцел (1844-1904) Диффузионизмдин теориясына салым кошкон. Ал биринчи жолу маданияттын өлкөлөргө, мамлекеттерге жана аймактарга таралышынын, жайылышынын мыйзам ченемдүүлүк төрүнө көңүл бурган. Ал идеяларын «Антропогеография» (1882), «Народоведение» 1885, «Земля и жизнь» (1891) жарык көргөн эмгектеринде баяндаган.

Эске салып кетсек, Диффузионизм теориясында бир канча агымдар жана мектептер болгон.

- тарыхый географиялык багыт (Э.Норденшельд;
- маданий тарыхый мектеп) (Ф.Гребнер. В. Шмидт);
- антропогеографиялык мектеп (Л. Фродениус);
- маданий ареалдар теориясы (Э.Сепир. М.Херсковиц).

Диффузионизмдин негизги идеялары:

-Маданият белгилүү бир географиялык шартта пайда болуп, өнүгө турган тирүү организм; маданияттын ар бир элементи бир аймакта жаралып, башка аймактарга таралат;

- материалдык, рухий маданияттын өнүгүшүнүн негизги фактору өздөштүрүү, таралуу б.с.;

-Ар бир маданияттын жаралуу, таралуу борбору бар; ал борборду табуу этнографиянын негизги милдети;

-Таралуунун маданий чөйрөлөрүн, маданият элементтерин иликтөө маданиятты изилдөөнүн усулу б.с.

-маданияттын ар бир элементи бир гана жолу пайда болот.

2.2. Батыш Европа жана АКШнын

антиэволюционисттери: маданий-тарыхый, социологиялык, тарыхый жана функционалдык мектептер

Классикалык эволюциялык мектептин өкүлдөрүнүн маданиятта жана коомдук турмушта сапаттык өзгөрүүлөрдүн себебин жана закон ченемдүүлүктөрүн түшүндүрө албашы, жана тарыхый-материалистик идеяларды ачык эле каршы алышы, чет өлкөлөр этнографиясында идеалисттик багыттагы неоканттык жана агностикалык агымдарды пайда кылды. Алар адамзат тарыхынын жүрүшүндө объективдүү закон ченемдүүлүктөр боло тургандыгын, коомдук өнүгүүнүн этаптарын жана себептерин андап, түшүнүп билүү мүмкүнчүлүгү бар экендигин таанышкан. Биринчи дүйнөлүк согуш болоор алдында Батыш Европада биринчи кезекте Германия жана Австрияда Фрейбурк жана Марбурк мектептери пайда болду. Алар Ф.Ратцелдин «антропогеографиялык» усулуна таянышкан эле Ф.Ратцель болсо маданият көрүнүштөрү жалан мейкиндикте таркалып жана ал тикеден тике географиялык чөйрөдө тыгыз байланышта болот деп эсептеген.

Көрүнүктүү немец окумуштуусу Г.Риккерт башында турган Фрейбург мектеби-жаратылыш тарыхына коомдун тарыхын карама-каршы коюу менен, коомдун тарыхы-бул өзүнчө, жалгыздан кездешүүчү окуялардын, болгондо да кайталанбай турган көрүнүштөрдүн топтому деп түшүндүрүлгөн. Андыктан негизги максат катары коомдун тарыхында бири-бирине көз карандысыз турган маданий баалулуктарды бөлүп алып изилдөө керек дешкен.

Марбург мектебинин өкүлдөрү болсо тарыхый көрүнүштөрдүн башатын жана аягын таанып, туюп билүү мүмкүнчүлүгүн, б.а. өнүгүп-өөрчүү процессинин өзүн таанып-туюу мүмкүнчүлүгүн таанышкан. Илимий изилдөөнүн негизги максатты - тарыхый көрүнүштөрдө анын айрым функцияларынын гана кызматын иликтөө болуп эсептелет.

Баден мектебинин түпкүрүндө диффузионизм багытынын концепциялары ачык айкын байкалды. Диффузионистер маданияттын тарыхын ошол маданияттын мейкиндиги аркылуу таралышын маданият миграциясы жана тынымсыз өздөштүрүп синирип алуулар менен түшүндүрүшкөн. Бул окуунун дагы бир өкүлү- У.Риверс ал өмүрүнүн акыркы жылдарында диффузионизм позициясынын жолуна түшүп, Океания элдеринин маданиятынын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн бир катар ырааттуу миграциялык толкундардын натыйжасы катары түшүндүргөн.

Диффузионизм АКШда илимий багыт катары көрүнөөрлүк деңгээлде өсүп жете албады. Ал негизинен жалпы маданияттарды изилдөө процессинин бир аспектиси катары каралып келди. Анын Америкада өнүгүшү Ф.Боастын этнологиядагы эволюциялык теорияны сынга алуусу менен байланыштуу болсо керек.

XIX-XX кылымдардын чегинде көпчүлүк америкалык этнологдор, континентеги индей урууларынын маданиятынын,

өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө айныкча көңүл бурушуп, бир катар талаа-этнографиялык иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Мындай ишмердиктин натыйжасында «маданият областары» деген концепция жаралып, аны ырааттуу системага салынган кенири жоболорун К.Уисслер өзүнүн «америкалык индей» аттуу китебинде ачык көрсөтө алган.

Түндүк Америка индейлеринин маданияттарынын тогошууларын жана маданият элементтерин географиялык таркалышын изилдеп чыгып К.Уисслер, маданият-бул адамдардын өз-өзүнчө топторунун белгилүү экологиялык чөйрөгө ылайыктануусу деген тыянакка келген. Эмгек куралдары, керамика, фольклордук сюжеттердин ж.б. таркалуусу боюнча көп сандаган материалдарды жалпылап чыгып, Уисслер маданияттын материалдык жана рухий элементтери, о.э адамдардын кебете-кешпир белгилери, айкын байкалган маданий областтардын ортосунда диффузия жолу менен таркалат, деп далилдөөгө далалатанган.

Ар кайсы өлкөлөрдө диффузионизмди жактоочулардын позициялары ар түркүн болгону менен, бул багыт үчүн мүнөздүү болгон жалпы идеялар төмөнкүлөр:

Алар, маданиятты белгилүү географиялык чөйрөдө жаралып жана өнүккөн тирүү организм катары элестетишет. Маданияттын ар бир элементи конкреттүү региондо калыптанып, ал жерден ааламдын башка булуң-бурчтарына таралат;

Маданияттын өнүгүшүнүн негизиги факторлору; башка элдерден өздөштүрүү, көчүрүп жылдыруу, маданий элементтерди алмаштыруу ж.б; маданияттын көчүп жылышы материалдык тиричилик предметтерине гана тиешелүү болбостон, рухий көрүнүштөрдү да камтый алат;

Ар бир маданияттын пайда болуп калыптануу жана таралуу борбору бар, анын түпкүрүнүн ошол борборлорду табуу-этнологдордун негизги милдети;

Маданияттарды изилдөөнүн негизиги ыкмасы-маданий айлампаларды же маданият элементтеринин жайылып таркоо ареалдарын териштирип иликтөө болуп эсептелет;

Маданияттын ар бир элементти бир ирет гана пайда болот. Анын таркалуу картасын түзүп чыгуу аркылуу ар бир элементтин алгачкы жаралган ордун аныктаса болот.

Марбург мектебинин базасында биринчи дүйнөлүк согуштан кийин калыптанган, чет өлкөлөр этнографиясында өзгөчө орунда турган функционалдык мектеп жаралды. Ал эми Баденмектебинин диффузионисттик концепциясынын ичинде төмөнкү багыттар өсүп чыкты: маданий-тарыхый багыт жана маданият айлампалар багыты.

Г.Риккерттин тарыхый көрүнүштөрдүн уникалдуулук, кайталанбастык идеясын андан ары өнүктүргөн Ф.Гребнер, «Этнография - маданияттын көрүнүштөрүндө анын уникалдуу гана белгилерин изилдеш керек», -деген оюн ортого салган. Бул максатта Гребнер маданият буюмуна тиешелүү болгон формалардын криттерийлерин сунуш кылган, бирок анда ошол буюмду жасоо үчүн колдонулган материал же ал буюмдун колдонулуу функциясы эске алынган эмес эле. Дал ушул белгилерди, Гребнердин оюу боюнча уникалдуу деп эсептөө керек. Тилеке каршы, биринчиден, уникалдуу нерсени ачык-айкын ажрата билүү мүмкүн эмес, экинчиден, ошол уникалдуу деп эсептелген маданият көрүнүштөрү башка элдерде да кездешиши ыктымал. Анын дагы бир оюу: ар башка элдердин маданияттагы окшош көрүнүштөр, ошол элдердин бир кездерде бир борбордон, бир ареалдан тарагандыгынын белгиси. Жалпы эле маданияттын тарыхы- бул бир нече

ганамаданий комплекстердин аалам боюнча жылып жүрүшү жана алардын механикалык аралашып биригүүсү.

Мына ушул себептүү «маданият айлампарлары» мектебинин өкүлдөрү өзүлөрүнүн теориясына «маданияттын миграсиясы» деген түшүнүк киргизүүгө, ал эми формалардын критерийи түшүнүгүн сандык критерий менен толуктап, маданияттын таркалуу чөйрөсүн б.а. «маданият айлампарларын» түзүп изилдөөгө жетишишти. Ошентип, иш жүзүндө алар Л.Фробениустун «маданият айлампарлары» теориясын кабыл алууга мажбур болушту. Л.Фробениуска чейин ушундай эле идеяны В.Шмидт жайылтып жүргөнүн эске салып коюу зары.

В.Шмидттин оюу боюнча «Цивилизациянын тарыхы-бул маданият айлампарларынын ырааттуу катарлары, анын башатында пигмейлердин маданиятынын алгачкы айлампасы турат». Пигмейлер болсо алгач ойкуменанын бардык зооналарында жашаган болушу ыктымал. Диффузионисттердин идеализми жана алардын мектебинин теориялык негизи кандайдыр бир денгээлде чектен ашкан реакциячыл геополитикалык жана расисттик саясий концепциялардын калыптануусуна өбөлгө түздү.

Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында, согуш мезгилинде жана андан кийин Францияда Э.Дюркгеймдин социологиялык мектеби өзгөчө орунда турган. Эволюционистерден айырмаланып ал адам коомун ошол адамдардын жашоо чөйрөсүнө ылайыктануусунун ырааттуу стадиялары түрүндө эмес, статистикалык организмдердин жабык системасы катары тааныган. Мындай организмдерге туруктуулукту «социалдык тилектештик» берип турат.

Кандай гана болбосун радикалдуу өзгөртүүлөр мындай коомго социум үчүн кыйроого дуушар кылуучу татаал кесепет алып келиши мүмкүн. Э.Дюркгеймдин дагы бир манилүү идеясы, бул,

жеке аң сезим менен коллективдик түшүнүктөрдүн жанаша жашашы. Анын ой пикирлерин түздөн-түз улантуучулар франциялык окумуштуулар М.Мосс синолог жана социолог М.Гранс, Л.Леви-Брюль ж.б. болушкан.

Чет өлкөлөр этнографиясы үчүн XIX кылымдын акыры мурун лидер болуп келген эволюциялык мектептин таасиринин жоюлушу менен белгилүү. Бул өзгөчө Батыш Европа, Россия жана АКШ өлкөлөрүнө мүнөздүү болду. Эволюционизм багытынын ордуна, жогоруда айтылгандай, Германияда жана Австрияда диффузионизм багытынын ар түрдүү варианттары, Францияда-социологиялык мектеп, ал эми АКШда болсо Америкалык тарыхый мектептин же Ф.Боастын тарыхый мектебинин теориялык концепциялары пайда болуп дээрлик 30 жылдай үстөмдүк кылып келди.

Ф.Боас этнографиялык изилдөөлөрдүн түпкү максаты катары элдерди уникалдуу деп эсептелген маданияттарын жана тилдерин конкреттүү материалдардын негизинде иликтеп чыгып, бардык элдердин тарыхын бир катарда салыштырмаалуу түзүп чыгууну түшүнгөн. Андыктан, ал эволюционистердин прогресс теориясын четке кага албастан илим жана техника жаатында да мындай прогресс сөзсүз болооруна ынанган.

Чыгаан илимпоз катары Ф.Боас Америка этнографиясынын калыптанышында маанилүү ролду ойногон. Бирок анын мектеби 1930-жылдардан кийин өз оордун психологиялык багыттагы ар түрдүү теориялык мектепке тарттырып жиберген. Америкалык тарыхый мектептен Россияда да жолдоочулары болуп, алар биргелешип изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Ф.Боастын мектебинен, негизинен, XX кылымдын биринчи жарымындагы көптөгөн америкалык этнограф-антропологдор өсүп чыгышкан. Өз устатынын жетишкендиктеринин А.Гольденвейзер төмөндөгүдөй белгилеген: «Ф.Боастын баа жеткис салымы болуп

тарыхый көз караш эсептелет. Анын негизинде мындай ой жатат жергиликтүү маданияттар өзүлөрүнүн тарыхый-географиялык мекенинин чегинде изилденип жана аны өзүлөрүн курчап турган чөйрөканатташ маданияттар жана ар түрдүү маданияттардын арасында түзүлүп калыптанган көптөгөн, психологиялык ассоциялар менен бирдикте изилдөө керек».

Тарыхый мектептин өкүлдөрү маданият элементтерин жана алардын диффузиянын ошол маданияттын конкреттүү ареалынын чегинде изилдешкен. Ю.П. Аверкиева туура баса көрсөткөндөй, бул мезгил Американын түпкүлүктүү элдердин край таануучулук максатында изилдөө мезгили болгон. Анын натыйжасында көптөгөн талаа-этнографиялык материалдар басмадан чыкты. Арийне, кийинчерээк, ал материалдардын айрымдары атайлап антиморгандык духта бурмаланганы айкын болду.

Тарыхый мектептин өкүлдөрүнүн эмгектеринде элдин же уруунун маданияты – бул диффузиянын спонтандык аракетинин негизинде ар бир элементти механикалык жол менен бириктирилип, кураштырылган нерсе катары түшүндүрүлөт.

Эгерде АКШда биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштардын аралыгында тарыхый мектеп өкүм сүрүп келген болсо, Батыш Европада бул мезгилде мурунку мектептин философиялык идеяларына сугарылган жаңы багыт-функционалдык мектеп тамырын жайды.

Функционалдык мектеп

Илим чөйрөсүндө функционалдык мектептин идеялары бир кыйла кеңири тараганы менен бул мектеп Англияда п.б, дал ошол өлкөдө популярдуу болгонун баса белгилеп кетүү абзел. Анын негиз салуучулары катары Б.Малиновский менен А.Рэдклифф-Браунду эсептешет. Браун өмүрүнүн акыркы жылдарын АКШ да

өткөргөнүнө карабастан, жаны дүйнөдө функционализмдин концепциялары тамыр жая албады, анткени анда колониализмди коргоо идеаларынын учкундары бар эле.

Функционалдык мектептин пайда болгон мезгили өтө олуттуу. Ошол тапта Октябрь революциясынын таасири астында колониялардын элдери жаныдан эркиндик үчүн күрөшкө ойгонушту. 1920-30-жылдарда колониалдык системанын ыдырап-бузулуу коркунучу келип чыкты. Бул мектептин концепцияларынын түпкүрүндө бир бүтүндүктүн ар бир элементинин аткарган өз функциясы бар, андыктан ал бузулгус, бири-биринен ажырагыс дегендей көз караш жаткандыктан, колониалдык система да бир бүтүндүк катары каралып, андагы урук-уруулук мамилелери сакталмак турсун, консервацияланып калышы керек деген ойго келишкен.

Б.Малиновский 1908-жылы Краков университетин аяктап физика математика илимдери боюнча магистр даражасына ээ болгон. Этнография илимине кызыгуусу артып атайын билимин тереңдетүү максатында Германияга барат. Лейпциг университетинде эки жыл болуп, ал жерде маданий-тарыхый мектептин принциптери менен таанышат. Андан соң Англияга көчүп барып, Э.Тэйлордун шакирттери менен иштешет. 1914-жылдын башталышында Лондондогу экономика окуу жайынын лектору болуп иштеп турганда, Б.Малиновский этнографиялык экспедициянын курамында Океанияга жөнөйт. Ал Жаңы Гвинеяда болуп, андан соң эки жылдан ашуун Тробриан аралдарында изилдөөлөрүн улантып жүргөндө, биринчи дүйнөлүк согуш башталат. Душман өлкөнүн өкүлү катары Б.Малиновский интернирование болушу керек эле. Австралия өкмөтүнүн жана Англиянын көрүнүктүү окумуштуу-этнографтарынын арага түшүп, кепилдик бериши менен ал Жаңы Гвинея жана Тробриан

аралдарында этнографиялык изилдөөлөрүн улантууга уруксат алат. Ошентип, согуш мезгилинде ал Океанияда болот. 1915-жылы анын «Туземцы Маилу», 1922-жылы тробриандыктар жөнүндөгү «Аргонавты западной части Тихого Океана» деген китептери жарык көрөт. Аталган китептердин акыркысы өзүнүн мазмуну, академиялык сүрөттөөгө мүнөздөөгө болбогон эркин стили, терең анализи менен башка окумуштуулардын көңүлүн авторго бурат. Бул эмгек этнография илиминдеги бараандуу көрүнүш болуп калды.

1924-жылы Б.Малиновский Лондон университетине «Социалдык антропология» боюнча лекция окууга чакырышат, ал эми 1927-жылдан, ал университетте атайын уюштурулган кафедраны жетектеп калат. Ошентип Малиновскийдин Лондондо өткөргөн мезгили этнография илиминдеги функционализмдин теориясынын биротоло калыптанган мезгили болуп калды. Функционализмдин жалпы концепциясы бир бүтүндүктүн жана анын элементтеринин функцияларынын айкалышуусуна, б.а. «холизм» идеаларына негизделген.

«Маданият»-гармониялуу функция аткарган бирдиктүү бир бүтүндүк; анын ар бир бөлүгү ошол бүтүндүктүн курамына тиешелүү кандайдыр бир өтө манилүү функцияларды аткарат. Кандай гана үрп-адат болбосун, анын азыркы учурда өз орду, өз мааниси бар, маданиятта эскинин калдыктары болбойт, ал эми анын өткөндөгүсүн таанып-билүүгө мүнкүн эмес. Ар бир элдин турмуш-тиричилигинин жана маданиятынын баардык жактары бири-бири менен ажырагыс байланышта болгон бөлүктөрдүн бир бүтүндүгү. Бүтүндүктөрдүн структураларына мүнөздөмө беру менен «холизм» функционализмдин акыр-аягына чыгып, толук жетиштүү сүрөттөй алды. Мисалы, уруу –биринчи баскычтагы бүтүндүк, Африканын бардык элдери-экинчи баскычтагы,

империалисттик метрополиялар-үчүнчү баскыктагы бүтүндүк. Бул бири-бири менен ажырагыс байланышкан структуралардын функциялары. Бир бүтүндүгү кандайдыр бир көрүнүштүн функционалдык кызматын буза турган болсок, бүт, пирамида, бардык система бузулат. Мына ошентип, функционалисттердин пикири боюнча, этнография жол башчы, урук, инициация, үй-бүлө сыяктуу институттарды изилдебестен, тек гана алардын коомдогу функцияларын изилдеп чыгып, алардын маанисине татыктуу баа берүүгө аракеттенүү керек.

Колдонмо этнографиянын маанисине, анын азыркы кездеги ролуна Б.Малиновский өзгөчө көңүл бурган. Этнографтын милдети –коомдогу тигил же бул институттун келип чыгуу тарыхын тастыктоо эмес, ошол институттардын маанисин, болгондо да, белгилүү максат менен сүрөттөөнүн өтө тактыгы үчүн эмес, тек гана ошол элдер менен иш жүргүзгөн колониалдык бийлик ээлери, ишкерлерди өзүлөрүнүн максатына ыңгайлуу жолдор менен жетүү үчүн алар менен кандай иш алып баруу керектигин үйрөтүү керек, - деген.

III БАП.Этнографиянын негизги багыттары жана этнографиялык мектептер

3.1.Тарыхый этнологиядагы Америка мектеби жана Психологиялык же этнопсихологиялык мектеп: АКШ этнологиясындагы психорасизм

XIX кылымдын 90-жылдарына чейин АКШда этнология илими эволюционисттик багыттын ичинде өнүгүп келген. XIXкылымдын аягында Америкада этнология илиминде жаңы багыт пайда болду. Анын негиз салуучусу окумуштуу жана коомдук ишмер Франц Боас болгон. (1858-1842) Анын атына бул багыт Боастын мектеби деп аталып калган. Ал эми этнология илиминин тарыхында официалдуу аталышы “тарыхый этнологиядагы Америка мектеби” д.а.

Боас этнологиянын бардык салттуу мектептеринин окуусун жокко чыгарган. Ошол эле эволюционизм, диффузионизм, функционализм ж.б. Эволюционизмдин адамзаттын жашоосу, социалдык институттар, маданияттын жөнөкөй формасынан жогорку формасына карай өнүгүшү жөнүндөгү окуусун жокко чыгарган. Боас этнологияны “0” дөн баштоону сунуш кылган. Этнологиялык маалыматтарды кайра башынан чогултуп, алардын негизинде жаңы теорияны, жаңы усулдарды табуу керек деген. Этнология илиминин максаты – адамдар жөнүндөгү илим, ошол үчүн тарыхын кошуп кароо керек деген. Ар бир элдин тарыхы, анын тили жана маданиятынын негизинде этнология илимин түзүүнү сунуштаган.Ал 1907-ж. “О законах этнологии” д.а. макаласын жазган. Бул макаласында ал этнологиянын максаты – бардык элдердин тарыхын бирдей түзүү. Цивилизациялуу элдин гана этнологиясын изилдебей, бүткүл адамзаттын жана алардын эн

байыркы тарыхынан баштап, бүгүнкү күнгө чейинкисин толук изилдөө керектигин айткан. Ал үчүн Боас, ар бир элдин тилин, маданиятын, өзгөчөлүгүн изилдешибиз керек деген. Ар бир маданият өзүнүн пайда болуу, өнүгүү тарыхында уникалдуу өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан кылдат мамиле кылуубуз зарыл деген. Ал эми калган жактары окшош болушу мүмкүн деген. Боас эволюционизм менен диффузионизмди жокко чыгарган.

Психологиялык же этнопсихологиялык мектеп:

АКШ этнологиясындагы психорасизм

АКШда функцианализм кеңири канат жая алган жок. Анткени прагматизм философиясынын этнографиядагы «тарыхый мектептин» жана психологиядагы фрейдизмдин негизинде ХХкылымдын 30-жылдарында психологиялык мектептин теориялык негиздери калптана баштап, ал, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин алгачкы жылдары психорасизмге өтүп жетти.

Философиядагы прагматизм – бул субъективдүү идеализмдин багыттарынын бири. Анда таанып-билүүчү субъект убакыттан да, мейкиндиктен да, материалдык дүйнөдөн да, конкретүү шарттардан да четте болуп, өзүнүн гана турмуштук тажрыйба-жөндөмүн таанып-биле алат. Демек, прагматик, өзүнөн башка эч ким жок, - деген тыянакка келет жана ага ишенет. Ал объективдүү чындыкты танып, чындык – бул ашып барса, өз опытын дүйнөсүндөгү багыт берүүчү курал деп ойлойт. Андыктан, кандай гана теория болбосун, кандай гана кыймыл аракет болбосун, эгер ал таанып билүүчү субъектке ыңгайлуу, пайдалууболсо, демек, ал чындык.

3.Фрейддин социалдык илимдерге сунгуп кирип, этнографиялык маалыматтарды колдоно башташы, акыйкатта, 1920-жылдары башталып, жыйырма жылдан кийин АКШнын этнологиясында өтө популярдуу багыттардын бири болуп калды. Психологиялык мектептин өкүлдөрү Фрейддин окуусунан биринчи

кезекте, анын маданият жана анын келип чыгышы, маданий процессетер жөнүндөгү ойлорун алышкан. Фрейддин окуусу боюнча маданияттын келип чыгышы коом доорундагы өз атасын өлтүрүү менен байланыштуу. Фрейд идиллиядан алыс турган төмөнкүдөй көрүнүштү сүрөттөйт.

Алгачкы коомдогу жамаат, дестоп ата өз жамаатындагы бардык аялдарга ээлик кылып, өз балдарын аларга жакын жолотпойт, аял затына кызыгып, көзү кызарган балдары акыры атасын өлтүрүшүп, жеп салышат. Кийинчерээк балдары кечиримсиз күнөөсүн өздөрү туюп, моюндарына алып, уруктун чөйрөсүндө инцестке (кан аралашууга алып келуу нике) жана атасын өлтүрүүгө тыюу салышкан. Мындай тыюу салуунун экөө тен «эдип комплекси» деген түшүнүктү пайда кылып, ал укумдан - тукумга берилип, маданияттын базиси болуп калды.

Ошол мезгилден бери маданият деген түшүнүк, психологиялык конфликтти камтып турган нормалардын жана тыюу салуулардын системасы болу калды. Мында аң-сезимсиз, ырайымсыз баардык тыюу салууларды бузуп, агрессивдүү аракеттерге же кан аралаштыруучу сүйүүгө барууга кумарланат, ал эми аң-сезимдүү, эс-акылдуу, мээримдүү күчтөр жаштайынан өздөштүрүлгөн адеп-ахлак нормаларына таянышып, беркилердин аракетине тоскоол болууну көздөшөт. Маданияттын өнүгүү денгээли канчалык жогоруу болсло, коомдук жүрүш-туруш да ошончолук татаалдашып, психикада, - «кайнап жаткан казандай» шараптап дүүлүгөт. Мына ушундай учурда согуштар, революциялар, кылмыштар көбөйөт. АКШда фрейдизм идеялары мурун психиатр болуп, кийин этнологияга өткөн А. Кардинер жана антрополог (этнограф) Р. Лингон тарабынан андан ары өркүндөтүлдү.

Этнолог эместигине карабастан жогорку билимдуу психиатр болгон А. Кардинер биринчилерден болуп этнопсихологиялык багыттагы теорияны иштеп чыгууга аракет жасаган. Ал, ошол маданият чөйрөсүнө мүнөздүү болгон балдарды тарбиялоо практикасы, инсан тиби менен социалдык институттардын өз-ара байланыш моделин сунуштаган. Анан «Индивид жана анын коому» (1939), «Коомдун психологиялык чектери» (1945) деген эмгектеринде этнопсихологиялык мектептин негизги жалпылоочу идеялары баяндалган.

А. Кардинердин көз карашы боюнча адамдын инсан катары калыптанышы, анын төрөлгөн биринчи күндөрүнөн башталат. Бул сырткы чөйрөнүн таасири аркылуу жүрөт; биринчи кезекте, ар бир коом үчүн мүнөздүү болгон бөбөктү тарбиялап чонойтуунун айкын ыкмалары (эмизүү, көтөрүп жүрүү, бөлөө ж.б), кийинчерээк – сүйлөөгө, басууга, ойноого, окууга, тазалыкка, адеп-ахлактык мамилелерге ж.б үйрөтүү жолдору.

Адамдын балалык чагындагы элес-көрүнүштөр анын бүткүл өмүрүнө так калтырат. Адамдын психикасы баланын биринчи 4-5 жашында калптанып, кийин ал «бышып катыйт» жана өмүр бою дээрлик өзгөрүүсүз калат да, анын ийгиликтерин же кемчиликтерин, ишинин онунан чыкпоосун, б. а. адамдын тагдырын аныктайт. Ал эми социалдык позициясы болсо индивиддин жүрүш-турушуна анчейин маанилүү таасирин тийгизе албайт.

Кийинки муундардын психикасы мурунку муундун ошол эле биринчи тажрыйбасынын таасири астында түзүлөт. Мындай процесс муундан-муунга өтүү менен үзгүлтүксүз кайталана берет.

Балдарды тарбиялоонун натыйжасында ар бир эл өзүнүн «мүнөзүнүн структурасын» калыптандырат ошондой эле өзүнүн «орточо психикасына» ээ болот. Ушуга байланыштуу «жаман» же

«жакшы психикага», «жакшы мүнөз структурасына» ээ болгон башка элдин таасири менен жакшыртышы мүмкүн. Анткени ар бир элдин балдарды асырап тарбиялоо ыкмасы болжол менен бирдей, ал эми ар башка элдердин арасында бул жагдайда айырмачылыктар бар. Андыктан ар бир эл өзүнүн негизги же «базалык» деп эсептелген «орточо» психикасына ээ. Бул инсан этнопсихологиясынын борбордук түшүнүгү. Ар бир элдин «негизги инсаны» кандай болсо, анын маданияты да ошондой. Мына ушуга байланыштуу этнопсихологиялык мектептин өкүлдөрүнүн бала чакты изилдөө, балдардын психикасын үйрөнүүгө кызыгуусу артып, бул багыт алардын негизги жетишкендиги болуп саналууда. А. Кардинердин ою боюнча «негизги инсан» баштапкы коомдун институттарынын таасири менен калыптанат. Ал институттар, өз кезегинде, турмуш-тиричиликте камсыздоого даярдоо, үй-бүлө күтүү, тарбия жана социализациялоону камтыйт. Булардын баардыгы, адамга ошол коомдо кабыл алынган кулк-мүнөз белгилери, элдик билим, турмуштук тажрыйбаларды эс-акылына сиңирүү менен, анан ошол коомдун мүчөсү катары калыптап тарбиялоого багытталган. Бирок, турмуш өзү көрсөткөндөй, баланы тарбиялоодогу тажрыйба менен инсан структурасынын ортосундагы тикеден-тике байланышты ачык далилдөө оңунан чыкпады жана мындай байланыштын айкын экендиги акыр аягында күмөн бойдон кала берген.

Этнопсихологиялык багаттын дагы бир өкүлү Р. Бенедикттин «Түштүк-Батыш Америка маданияттарынын психологиялык типтери» (1930) «Түндүк Америка маданияттарынын конфигурациясы» (1932), «Маданият моделдери» (1934) сыяктуу чыгармалары илимий изилдөөлөргө бараандуу салым кошту. Анын концепциясынын маңызы төмөнкүдөй: Ар бир элге мүнөздүү

болгон өзүнүн «базалык структурасы» бар. Ал муундан муунга өткөрүлүп, ошол элдин тарыхын чагылдырып турат.

Психологиялык мектептин өкүлдөрү баштап, ар түрдүү маданияттардын рухий сапаттары дуушар болбойт, - деген ойдо болушуп, өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн, негизинен, коомдун психологиясынын жана анын маданиятынын статистикалык профилин аныктап турган негизги инсанга, орточо психикалык типкеп арнашкан эле. Алардын «жакшы» же «жаман» психикалуу элдер жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү, кандайдыр бир деңгээлде, расисттик концепциялардын калптанышына өбөлгө болгон.

Өтө көп убакыт өтпөй эле практикалык изилдөөлөр этнопсихологиялык мектептин негизги жоболорунун айкын эместигин далилдешип, 1940-1950-жырдары анын көрсөтмөлөрү бир кыйла өзгөрдү. Бул мектептин өзгөчө мани берип изилдеген темасы – улуттук мүнөз, б. а. «улуттун» субъектиси болуу менен жалпы социалдык традициялар аркылуу биригип турган адамдардын жалпылыгын изилдөө. Аталган багыттын көрүнүктүүрөөк өкүлдөрүнүн бири, Ф. Боастын дагы бир окуучусу – М. Мид. Ал улуттун мүнөзүн (б. а. улуттун маданиятын) изилдөөнүн усулдарын иштеп чыгууга белсенген. Анын пикири боюнча учурга тиешелүү документтер өткөн кылымдардын маданияты катары изилдениши керек. Ушуга байланыштуу М. Мид улуттун мүнөзүн изилдөөнүн үч негизги аспектисин сунуштаган:

1) Бул же тигил маданиятка мүнөздүү болгон кээ бир маданий конфигурацияларды салыштырмалуу сүрөттөп чагылдыруу;

2) Наристени багуу жана баланы тарбиялоо ыкмаларына салыштырмалуу анализ;

3) Тигил же бул маданиятка мүнөздүү болгон инсандар аралык мамилелердин моделдерин изилдөө, мисалы, ата-энелер менен балдардын ортосундагы, курбу-курдаштар ж. б. мамилелер.

Этнологиянын өнүгүшүндөгү этнопсихологиялык мектептин салымы төмөнкүдөй:

Тигил же бул маданияттын өкүлдөрүнө мүнөздүү болгон белгилүү психологиялык өзгөчөлүктөрдүн болору жөнүндөгү идея негизделип сунушталган;

Индивидди эле эмес, коомду сактоочу психологиялык коргоо механизмдердин аракети биринчи жолу көрсөтүлгөн;

Улуттун мүнөзү жана улуттук маданият психологиялык көз карашта изилдене баштаган. Анын натыйжасында улуттун мүнөзү тигил же бул улуттун өкүлдөрүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн айгинелей ала тургандыгы тастыкталган;

Улуттук мүнөз – маданияттын ичинде баалуулуктарды же жүрүм-турум моделдердин бөлүштүрүүчү жана жөнгө салуучу өзгөчө ыкма катары изилдениши жана чагылдырылышы керек, - деген этнологиянын мындан аркы өнүгүүсү үчүн манилүү идея сунушталган.

3.2. Чет өлкөлөр этнологиясындагы учурдагы тенденциялар:

неоэволюционизм (неоморганизм), структурализм ж. б.

XIXкылымдын классикалык эволюционизмине, ал эми АКШда болсо Л.Г.Моргандын прогрессивдүү бир багыттуу эволюциясына каршы пайда болгон чет өлкөлөр этнографиясындагы көптөгөн багыттар, 1960-жылдарга карата иш жүзүндө жок болушту. Ю.П.Аверкиеванын жазганына караганда: «1960-жылдары антиэволюционист аталуу мода болбой калды». Мындай жагдайда эволюционизмди мурда сынга алып жүргөндөр, эми «биз дайыма эле эволюционист болгонбуз, тек гана XIXкылымдын бир багыттуу эволюционизминин эмпирикалык жүйөөсүз догмаларын сынга алып жүргөнбүз», - дешип илимий чөйрөдө актанып чыгышты. 1964-жылы Москвада өткөрүлгөн VII МКАЭНде чет

өлкөлүк этнологдор «Алгачкы коомду мезгилдерге бөлүштүрүү жөнүндө Моргандын окуусу» деген темада симпозиум өткөрүүнү сунуш кылышат. Ошентип, бул көрүнүктүү америкалык окумуштууга өз мекендештери кайрадан жылуу мамиле менен кайрылышты. 1963-1964-жылдары АКШда Л.Моргандын «Древнее общество» аттуу китеби Э.Ликок жана Л.Уайт тарабынан редакцияланып, кайрадан басылып чыкты. Б.Малиновскийдин жана анын мектебинин өкүлдөрүнүн эволюционизмдин өзгөчө багытына кире тургандыгы жөнүндө маселе да басма сөз беттеринде астейдил талкууланды.

Америка этнографиясынын Моргандын окуусуна кайра кайрылышы ошол кездеги илимдеги маанилүү окуя болуп калды, өзүлөрүнүн эволюционист экендигин коомчулукка билгизгиси келген АКШнын көпчүлүк этнографтары өз конценцияларын неозволюционисттик катары көрсөтүштү. Ушул тапта неозволюционизм Батыш өлкөлөр этнографиясындагы эң кенири тараган теориялык агым. Бул багыттын өкүлдөрүнүн эмгектеринде (Дж.Стьюард, Дж.Мердок ж. б.) чектен ашкан антиисторизмден, теориялык нигилизмден, антиэволюционизмден арылуу тенденциясы ачык байкалат. Ошону менен эле бирге, неозволюционисттер арасында прогресс маселелери боюнча айкын биримдик байкалбайт. Алар - сандык өнүгүүнү гана тааныган тэйлордук багыттагы метафизикалык эволюционизмге көбүрөөк таянышат. Мындан тышкары, Моргандын маданияттын бир сызыктуу өнүгүүсү идеясына каршы, алар маданияттагы - көп сызыктуу (багыттуу) идеясын көтөрүп чыгышкан. Неозволюционизмдин өнүгүшүнүн башка багыты көп сызыктуу эволюциялык өнүгүү теориясына байланышып, ал Дж.Стьюарддын «Маданий өзгөрүүлөр теориясы» (1955) аттуу китебинде чагылдырылышын. Анда ал ар бир маданиятты өз-өзүнчө өзгөчө

система катарында карап, алар жаратылыш шартына жараша эволюциялык ыңгайлашуу жолу менен өнүгөөрүн белгилейт. Анын пикири боюнча жаратылыш эволюциясы ар башка жол менен өтүүсү мүмкүн, бирок бирдей же окшош жаратылыштык шарттагы жана бирдей технологиялык өнүгүү денгээлиндеги коомдордо эволюциялык өөрчүү окшоштуктары болот. Мындай «параллелдүү эволюция» феномени коомдун өнүгүү процесси менен дал келе тургандыгын түшүндүрөт. Географиялык жактан бири-биринен алыс жана өз-ара байланышы жок коомдордо дамындай окшоштуктар байкалган. 1950-1960-жылдары Америка этнологиясында неозволюционизм багыт берүүчү теория болуп калды. Себеби, алар сунуш кылган маданияттын өнүгүү концепциясы, XIX кылымдагы классикалык эволюционизмдин моделдерине салыштырмалуу бир кыйла татаал жана ар тараптуу. Неозволюционизмдин дагы бир өзгөчөлүгү, маданияттагы азыркы көрүнүштөрдү изилдөө аркылуу, ошол маданияттын баштапкы өнүгүү өзгөчөлүгү боюнча тыянак чыгаргандыгында. Стюарддын пикири боюнча: «Адамзат коомунун тарыхы - көп сызыктуу өнүгүүгө ээ болгон жабык системалардын суммасы». Анын теориясы (ал муну өзү да баса белгилеп кетет) – XIX кылымдын эволюционизминен төмөндөгүдөй айырмаланып турат: неозволюционисттер «жалпы мыйзамдарды, жалпы параллелдерди издешпейт, жаңы сапаттардын пайда болушун релятивисттик, б. а. өнүгүүнүн линиясынын системасында, белгиленген рамкалар менен чектелген түрүндө түшүндүрүшөт. Адам коомунун өнүгүүсүндөгү көп сызыктуулукту Стюард адамдын ар түрдүү экологиялык чөйрөгө ылайыктануусунун натыйжасы катары түшүндүрөт. Анын ою боюнча коомдук» өнүгүүнү социалдык-экономикалык себептер аныктабастан, нукура экономикалык чөйрө өзү анын Моргандын окуусунун активдүү жактоочусу жана

классикалык эволюционизмдин өкүлү катары эсептелген Л.Уайт: «Дж.Стьюард эволюцияны бир-бирден тааныйт», - деген.

Азыркы учурдагы неозволюционизмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири М.Харрис. Ал, өз кезегинде, өзүн Л.Уайттын жана Дж.Стьюарддын идеяларын улантуучу катары санайт. Биз акылга сыйбаган жана иррационалдык деп түшүнгөн көптөгөн каада-салт, үрп-адаттардын артында экономикалык кызыкчылык тураарын, ал, ар түркүн маданияттарды изилдөөнүн мисалында далилдөөгө далалаттанган. Мындан ал, маданият жана айлана-чөйрө бири-бирине таасирин тийгизип турат, - деген тыянак чыгарган.

Неозволюционисттер маданиятты изилдөө үчүн принципиалдуу жаны ыкмаларды иштеп чыгышты, алардын негизги идеялары төмөндөгүдөй: Маданият - бул коомдун айлана чөйрөгө ылайыктануусунун натыйжасы; Маданияттын ылайыктануусу үзгүлтүксүз процесс, анткени бир да маданият идеалдуу түрдө жаратылышка ыңгайлана албагандыктан, ал маданият көпкө туруктуу боло албайт.

Кандай гана маданият болбосун, анын негизинде өз өзөгү турат. Ал маданий ылайыктануу процесси урун турган жаратылыш чөйрөнүн өзгөчөлүктөрү менен аныкталат;

Ар түркүн «маданият тибинин» өзөгүндө социалдык, саясий жана диний институттар туруп, алар турмуш-тиричилик каражаттарын камсыз кылуу өндүрүшү менен тыгыз байланышта болушат;

Маданий чөйрө болсо адамдын рухий турмушун камсыз кылуучу негизги бөлүк: андан ал туулуп өскөн жеринин ыйыктыгы, ата-бабалардын насыяттары тууралуу тарбия алат.

«Экономикалык ылайык танышуу концепциясын жана өнүгүү идеясын релятивисттик көзкарашта чечмелеген

неозволюционизм багыты бүгүнкү күндө Батыш өлкөлөрүндөгү этнографиялык изилдөөлөрдүн терең тамыр жайган методологиялык негизи болуп саналат», - деп Ю. П. Аверкиева корутундулайт.

Структуралык антропологиянын өзүнчө бир багыты болуп эсептелген структурализм жөнүндөгү француз окумуштуусу К.Леви-Строссун окуусу да бир жагынан неозволюционизм, экинчи жагынан мурунку идеалисттик мектептер менен бир байланышта. Батыш Европа жана АКШда аны илимдин теоретиги катары эсептешет. Ал эми анын «Структуралык антропология» аттуу эмгегине «тарыхый-материализмдин да, идеализмдин да каталарынан жана бир беткейлигинен арылган» чыгарма катары баа беришет.

Леви-Строссун концепциясынын маңызы төмөндөгүдөй: Структуралык лингвистиканын усулдарын колдонуу менен маданияттын тигил же бул чөйрөсүндөгү структураларды ачып көрсөтө алган символдордун системасын кайра калыбына келтирип, түзүп чыгууга болот. Структурализм концепциясынын негизинде себеп-натыйжалык байланышта болбогон кандайдыр бир түбөлүк, тарыхтан тышкаркы структура, болгондо да таанып-билүүдөн тышкары турган, түбөлүк адам ансезиминде болгон структура турат, - деген түшүнүк жатат. Ошону менен эле бирге, тарыхый өнүгүүнүн бардык баскычтарында адамзат ансезиминин биримдигин ал танбаган.

Структуралык усулду иштеп чыктым, - деп, Леви-Стросс өзү белгилеп кеткен.

Акыркы жарым кылымда этнологиядагы көрүнөөрлүк теориялык жанылыктар негизинен АКШда (мисалга, Э.Ликок, Э.Эванс-Притчард) калыптанууда, аны, биринчи кезекте, ааламда болуп жаткан саясий кырдаал менен байланыштырса болот. Экинчи

дүйнөлүк согуштан кийин күч алган колониялык империялардын ыдырап бузулушу да этнологиянын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизбей койгон жок. Алдынкы катардагы Европа өлкөлөрү өз колонияларынан кол жууган сон, бул илимге болгон кызыгуусу да улам төмөндөп, этнологиялык изилдөөлөргө бөлүнүп келген каражаттар кыскара берди. Анын натыйжасында айрым өлкөлөрдө (Нидерландия) бир катар этнологиялык илим-изилдөө институттары биротоло жабылды, башкаларында болсо (Улуу Британия, Франция) жалпы илимдер системасында этнологиянын ролу бир кыйла төмөндөдү - Ушул сыяктуу кырдаалдарга карабастан, Европа өлкөлөрүндө этнология боюнча жаңы теориялык изилдөөлөр жарала берди. Мисалга, Улуу Британияда Макс Глюкман (1911-1975) неофункционализм багытындагы Манчестер мектебин калыптай алды, Родней Нидхем (1923-ж.) болсо социалдык структурализмдин жаңы концепциясын түзүүгө жетишти. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки жылдары Франция этнологиясында К.Леви-Строссун теориялык идеялары басымдуулук кылып келди. Алардын эле катарында Морис Годелье, Клод Мелиссо ж. б. у. с. этнолог-кесиптештер болушуп, алар тарыхый материализмдин айрым жоболорун колдоого алышып, этнологияга өз жаны үлүштөрүн кошушту.

Согуштан кийинки жылдардагы Европа этнологиясынын өнүгүүсү АКШ этнологиясынын күчтүү кысымында калып келди. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин АКШнын маданий антропологиясы зор өнүгүүгө жетишти. XX кылымдын 40-50-жылдарында эле бул өлкөдөгү этнология адистигин даярдаган коллеждердин жана университеттердин саны эки эседей көбөйдү.

XX кылымдын 80-жылдарында социалдык биология багыты бир аз өнүгүп-өсүп, кийинчерээк, ал илимдеги өз ордун «маданий экологияга» алдырып жиберди.

Бул теория АКШ этнологиясында азыркы кезге чейин бараандуу орунду ээлеп келе жатат. Функционализм, структурализм, неозволюционизм менен бирге эле, бул теорияны азыркы учурдун багыт берүүчү теорияларынын катарына кошул келишүүдө. Акыркы жылдардагы америкалык көрүнүктүү этнологдордун катарына Клиффорд Гирц (1926-ж.т.), Виктор Тернер (1920-1983) сыяктуу окумуштууларды кошсок болот. Алар өз изилдөөлөрүндө жаны «герменевтика» багытын сунушташты. Алардын пикири - социалдык коммуникациядагы символдордун ролу: азыркы турмуштагы символдордун дүйнө таануучулук, баалуулук, адеп-ахлактык ролдору. Тернер, өз кезегинде, символдорду прагматикалык көз карашта карап, алар социалдык процессте активдуу күч экендигин белгилеп кеткен. Гирц болсо символдордун социалдык турмушта жана алардын жеке адамдын аң-сезимине, туюмуна тийгизген таасирин изилдөөгө көңүл бурган. Гирцтин көз карашы боюнча, этнологдор эмпирикалык (жазма) денгээлде изилдөө менен чектелбестен, ошол маданиятты түптөгөн элдердин, маданияттын анык ээлеринин «түпкү тегинде» эмне болгондугун аныктоо керек деген.

XXI кылымдагы этнологиянын өнүгүп-өөрчүүсү боюнча Батыш Европа этнологдорундагы пикирлердин көпчүлүгү «герменевтикалык антропология багытында болоорун божомолдошкон.

Этнографиянын илим катары калыптанып түзүлгөн бир жарым кылымдан ашуун мезгилден бери, жогоруда белгиленгендей, бир гана Л.Моргандын окуусу мезгил таразасынан ийгиликтүү өттү. Дал ушул Морган иштеп чыккан алгачкы коом тарыхын мезгилдерге бөлүштүрүү системасы жана анын урук-жамааттык уюмунун, коллективдүү менчиктин болгондугунун, ал гана эмес, тап пайда болгонго чейинки коомдо мамлекеттин болбогондугу

жөнүндөгү идеялары чет өлкөлүк этнографтардын эмгектеринде тамыр жайып, колдоого алынгандыгы бүтүн эч кимди тан калтырбайт.

Кандай деген тыянак чыгарбасак да ааламда этностор жашап турганда, этнография илими жана этнографтар ишсиз же бекерчи болуп калышпайт; этнологдор этномаданий мамилелерден келип чыгуучу ичкерки этникалык жана этностор аралык мамилелерди изилдө менен алек боло беришет.

3.3. Америка этнологиясындагы «маданият релятивизми» жана «баалуулук теориясы»

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Батыш Европада үстөмдүк кылып келген функционалдык (же социологиялык) мектеп туш тарабынан жоготууларга дуушар болду. Биринчиден, көптөгөн этнографтар табигый өлүмгө дуушар болушту, же согуштун кесепетинен өлүштү, калгандары АКШ га эмиграцияга кетишти; мындан тышкары концептуалдык да жоготуу болду - колониалдык система ыдыран бузула баштап, фашизм өзүнүн мурунку баалуулук көрсөтмөлөрүн кескин өзгөрттү. АКШнын окмуштуулары да мындай идеялык тунгуюктан чыгып кетүүгө аракет жасашты. Жогорууда аталган себептердин түз же кыйыр таасири элдердин жана алардын маданияттарынын бири-бирине тендиги, барабарлыгы идеясынын тарашына түрткү болду.

Дал ушундай багытка «маданий релятивизм» же «баалуулук теориясы» мектебин кошсо болот. Аны 1950-жылдардын башталышында М.Херскович негиздеп өзгөчө активдүү өөрчүткөн. Маданий релятивизм идеялары төмөндөгүдөй:

«Ар бир эл өзүнүн турмуш-тиричилигин камсыз кылган, системалык бир бүтүндүктүү маданиятын жаратат, ошондуктан маданияттын бирин эң жакшы, же эң жогорку деп баалоого

болбойт». Бул тыянактын субъективдүү жана салыштырмалуу экендигине Херскович өзү көңүл бурган. Элдердин ар түрдүү маданият көрүнүштөрүнө ар башкача (бирдей эмес, кээ бирине өзгөчө) мамиле кылышы, ошол маданияттын иерархиялык айырмачылыктары менен эмес, элдердеги түркүн баалуулук системасы менен түшүндүрүлөт.

Ушул багыттын дагы бир өкүлү Т.Норсроп мынтип жазган: «Бирда маданияттын, анын маани манызына сереп сала турган болсок, илимге каршы эч нерсеси жок, -деп баса белгилей аламын. Өзүнүн конкреттүү интеллектуалдык жана маданий тарыхын байыткан башка бир конкреттүү маданияттын индуктивдүү мисалынын негизинде караганда, башка маданият биз үчүн тетири гана көрүнүшү мүмкүн». Дал ушундай эле идеяны Херскович мындай жазат: Жазмасы болбогон элдердин маданияты биздин (жазмасы бар) маданиятыбызга караганда төмөн деген ой, биздин узак убакытты камтыган интеллектуалдык өнүгүбүздүн эле натыйжасы. Биздин ой жүгүртүүбүзгө тереңдеп сиңип калган процесс жөнүндөгү түшүнүк кечээ жакында эле пайда болгонуна өзүбүз анчейин көңүл бурбайбыз. Иш жүзүндө, бул биздин маданиятыбыздын уникалдуу продуктусу, илимий традицияны жана машинаны пайда кылган маданий агымдын бир гана бүртүкчөсү.

Мындай ойлор бизге канчалык туура көрүнгөндөйү менен, маданий релятивизм багытынын өкүлдөрү чындык салыштырмалуу гана болот, б. а. ал бир элге жакса, экинчисине жарабайт, жакпайт дегендиги ачык.

Маданияттын ар түрдүү көрүнүштөрүнө элдердин ар башка мамилелерин түшүндүрүүнү максат кылган илимдеги багыт – «баалуулук теория» мектеби. Баалуулуктар системасы катары Т.Норсроп менен М.Херскович ар бир элде ар башка болгон көз

караштарды, түшүнүктөрдү, дүйнө туюмдарды түшүнүшкөн. Кандайдыр бир элдеги баалуулуктарды изилдеп алардын системасын түзүп чыгуу үчүн ошол этностун өкүлдөрүн сурамжылап, алардын аалам, андагы адамдын орду, адамдын өзүнүн натурасынын касиеттери, адамдардын турмуш жана бакыт жөнүндөгү көз караштарын иликтеп чыгуу керек дешкен. Ошентип, этнограф жалпы баалуулуктарды териштирип чыккандан кийин, көнкреттүү баалуулуктарга өтүп, ошол изилденип жаткан этностун баалуулуктар системасын түзүп чыгууга жетишет. Ошого карабастан, маданият релятивизми багытынын өкүлдөрү баалуулуктардын өзүнүн ага баа берүү качан пайда болгонун териштирүүгө аракет да кылып койгон эмес. Алардын оку боюнча экөө тең баштатан эле болгон.

Баалуулуктар теориясынын жактоочулары (мисалга Э.Элберт) элдин баалуулуктар системасын иликтеп чыгуу максатында этнографиялык материалдарды жыйноо үчүн атайын схема түзүп, б. а. өзгөчө программа иштеп чыгышкан. Баалуулуктардын эн жогорку формасы катары төмөндөгүлөрдү алса болот дешет:

- 1) Эн баштапкы (мис., навахо элинде – аалам; каада-салт, үрп-адаттарды сактоо, жаратылышта жана коомдо ырааттуулук(гармония) менен теңчилдикти сактоо;
- 2) Борбордук баалуулуктар (ошол эле навахадо – үй-бүлө, билим, ден соолук, менчик, ырахат;
- 3) Директивалар – «муну кылса болот, а тигини – болбойт» сыяктуу ар түрдүү көрсөтмөлөр жана тыюу салуулар;
- 4) Мүнөздөмөлөр (бул топтогу баалуулуктарды иликтөөдө, изилдөөчү адамдардын ар түрдүү сапаттарын алардын бири-бири менен мамилелерин, мүнөзүн кайсылары жакшы, кайсылары жаман экенин териштирип чыгышы керек. Мындан тышкары,

маданияттын айрым көрүнүштөрү «жакшы» жана «жаман» деп бөлүнөт.

Маданий релятивизм теориясы чет өлкөлөр этнографиясында кеңири канат жая албастан, 1960-жылдардан кийин өзүнүн тарыхый баалуулугун сактап калган, Л.Моргандын окуусун көздөй чечкиндүү бурулуш жасаган.

IV БАП. Этнография илиминин түшүнүк аппараты

4.1. Жалпы илимдик терминдер

Этнографиялык журналдарды же басылмаларды окуп жатып, биз күндөлүк турмуштарыдан бир аз айырмаланып, же башкачараак, бөтөнчөрөөк мааниге ээ болгон сөздөрдү, терминдерди же түшүнүктөрдү жолуктурушубуз мүмкүн, этнографияда колдонулган бул терминдер жана сөздөр адистердин өз оюн тагыраак ачып берүүгө жардам берет. Ар түрдүү илимдердин дифференциациялашуу жана интеграцияга өтүү доорунда терминология маселелери, албетте, олуттуу маселелердин бирине айланбай койбойт. Анткени бир эле терминдин же сөздүн башка илимдеги же илимдин бөлөк тармагындагы мааниси, анын баштапкы маанисинен же көнүмүш болгон түшүнүктөн башкачараак болушу да мүмкүн, кез-кезде, деги эле башкача да түшүнүк берип калат.

Адамдардын жалпы маданий деңгээлинин жогорулашы, алардын көпчүлүгүнүн илимдердин бир нече тармактары менен арзырлык (кээде терең, айрым учурда үстүрттөн) тааныш болушу билермандык (көптү билүүчүлүк) иллюзиясын пайда кылышы да ыктымал. Ушунун өзү да кандайдыр бир этнографиялык проблемага мүнөздөмө берүүдө тигил же бул терминдин орунсуз колдонулушуна алып келүүсү мүмкүн. Мына ошондуктан этнографтар колдонуп келе жаткан терминдерге, б.а. этнография илиминин түшүнүк аппаратынаатайын токтолуп, бир катар сөздөрдүн жана терминдердин бул илимдеги өзгөчө маанисин ачып берүүнү туура көрдүк. Бул туюнтмалардын басымдуу көпчүлүгү бизде гана эмес, чет өкөлүк этнографтар тарабынан да биздегидей эле мааниде колдонулат.

Этнографиянын түшүнүк аппараты адамзат коомунун турмушунун бардык сферасын, б.а. анын социалдык уюмун, үй-бүлө жана нике мамилелерин, материалдык жана рухий маданиятын ж.б. камтыйт.

Этнографиялык терминдердин бир кыйласы жалпы илимдик мааниге ээ, андыктан аларды өзүнчө талдаганыбыз он.

Этнографтар өз эмгектеринде тарых, антропология, лингвистика, философия, география сыяктуу илимдерден алынган, о.э. байыркы антикалык авторлордун эмгектеринен келип кирген жана учурдагы саясий прессада кенири колдонулган терминдерди жана түшүнүктөрдү пайдаланып колдонушат. Мындай түшүнүктөрдүн катарына жалпы илимдик терминдер тобун түзүп турган өзгөчө сөздөр жана түшүнүктөр кирет. Алардын ичинен этнографияда кенири колдонулуп жүргөндөрүнүн кээ бирлери төмөнкүлөр:

Раса (фр. *race* < ит. *razza*) – бул, түпкү келип чыгышы боюнча тектик жалпылыкка ээ болгон, сырткы кебете кешпиринде да жалпы окшоштуктарга да, о.э. байыркы жана азыркы жашаган аймактарынын бир жалпылыгын түзгөн элдеринин тобунун аталышы.

Негизги расалардын жана аларды бири-биринен өзгөчөлөнтүп туруучу белгилеринин калыптанышы адамзатынын биологиялык же табигый өнүгүүсүнүн натыйжасы катары карашыбыз керек жана ал адам баласынын жер жүзүндө таркашы менен байланыштуу. Мындай учурда, албетте, социалдык-тарыхый аспекта биротоло четке кага албайт, ошентсе да адам заты жаралган алгачкы мезгилдерде социалдык-тарыхый шарттардын ролу анчейин таасирдүү болгон эмес.

Раса түзүлүү процесстери, б.а. адамадардын чоң топторуна мүнөздүү болгон укум тукумда өтүүчү сырткы кебете-кешпир

белгилеринин же сырткы физикалык белгилеринин өзгөрүүлөрү азыркы кезде деле уланууда. Бирок азыркы доордо мурдагыдан сырткы географиялык чөйрөгө ыңгайланышуу менен негизги ролду ойнобостон, кандайдыр бир деңгээлде социалдык-тарыхый процесстер көбүрөөк таасирин тийгизет.

Мындай процесстердин катарына биз адамзатынын чарба ишмердигин өзгөрүүсүн, бири-бири менен аралашууга алып келүүчү этникалык контактардын күчөшүн ж.б. кошсок болот. Этнография тек гана расанын өзүн изилдебестен көбүн эсе ошол расалык белгинин ээси болгон элдердин тобун изилдеп иликтейт, ошолор мене иш жүргүзөт. Ал эми элдердин сырткы кебете-кешпириндеги өзгөчөлүктөр болсо ар кыл расалардын же алардын топторунун тарыхый контактарынын натыйжасы катары саналат. Адамдардын мындай топторун илимий тилде антропологиялык тил деп аташат.

Маданият (lat.cultrura – культура) –бул термин этнографияда жана ага тектеш илимдерде эң кеңири колдонулган түшүнүктүн катарына кирет. Өзүнүн колдонулуу чөйрөсүнө жараша анын түшүндүрмөсү да , мааниси да ар кыл же көп түрдүү. Философияда бул терминге жалпы жонунан төмөнкүдөй аныктама берилип жүрөт. «жаратылыш өзү жаратып түзгөн нерселерден айырмаланып, адам баласынын атайын ишмердигинин натыйжасында жаралаган нерселердин жана көрүнүштөрдүн жыйынтыгы». Мындай түшүндүрмө бул терминдин латынчадан которгондугу (жаратуу, иштетүү) маанисине жакын.

Мезгилдердин оошу менен техникадагы жетишкендиктердин белгилүү бир деңгээлин, социалдык түзүлүштүн кандайдыр бир баскычын же болбосом жазма адабияттын жана искусствонун өнүгүү деңгээлин, ж.б.у.с да жалпы жонунан маданият деген термин менен туюнтуп калышты.

Мына ушундай бөлүштүрүүлөрдүн натыйжасында Батыш Европа элдери байыркы Рим менен Грециянын алдынкы жетишкендиктерин мураскор катары «маданияттуу» эл болуп, калган бардык элдер «маданиятсыз», «маданий жактан арта калаган» же «жапайы» элдер болуп таанылды.

Этнографияда деле бизге тааныш болгон жалпы философиялык «маданият» термини колдонулат. Бирок ага бул предметке мүнөздүү тактык киргизилет, б.а. адамдардын коллективинин бир багыттуу маданий-жаратуучулук же түзүүчүлүк ишмердиги, белгилүү бир тарыхы доордо, конкреттүү физикалык-географиялык шартта болоору эске алынат.

Тарыхый өнүгүштүн жүрүшүндө адамзаты иштеп чыккан жана өөрчүткөн материалдык жана рухий байлыктардын, тиричилик жана иш аракет формаларынын жана көрүнүштөрүнүн жыйындысы маданият деп аталат да, ал ошол этностун тилинде чагылдырылат, о.э. бир этносто башка этностон өзгөчөлөнтүп туруучу белгилерге ээ болот. Маданиятка мындай түшүндүрмө берүүнүн өзү андагы иерархиялык баскычтарды жокко чыгарып, бир этносту экинчи бир этноско карама-каршы коючу расистик көз караштарга бөгөт болот.

Жалпы эле маданият, өз кезегинде, этнографтар тарабынан эки түргө - материалдык жана рухий маданият деп бөлүнүп берилет. Материалдык маданият дегенибиз- доордун кандайдыр бир мезгилинде белгилүү мейкиндикте материалдык түрдө жашап келген объектерди туюнтуучу термин. Анын курамына эмгек куралдары, турак-жай жана чарба курулуштары, тамак-аш, кийим-кече, жана кооздук асемдик буюмдар, транспорт жана байланыш каражаттары кирет.

Ал эми рухий маданият дегенибиз-адамдардын коллективдүү аң-сезими тарабынан иштелип чыккан өндүрүш ыкмаларынын, элдик билимдин, каада-салт, урп-адат, ар түркүн искусство жана

элдик чыгармачылыктын, диний ишенимдердин жалпы системасы. Ал жалпыга милдеттүү маалымат катары муундан-муунга, укумдан-тукумга тарбиялоонун салтык түрлөрү - ангеме, сөз, жасап көрсөтүү аркылуу берилип келген.

Генезис (бай. грек. genesis – жаралуу, туулу, пайда болуу, келип чыгуу, тек, башат) – этнографияда көбүнчө этностун өзүнүн жана маданиятынын түпкү тегин, пайда болушун, келип чыгышын, башатын туюнтуу үчүн колдонулуп келе жатат. Маселен, этнографиялык практикада, эгер кандайдыр бир элдин, этностун келип чыгышын туюнтуу керек болсо этногенез термини, ал эми эмгек куралдарынын же турак жайдын кандайдыр бир каада-салттын же диний ишенимдин ж.б.у.с. түпкү тегин туюнтуу керек болсо генезис терминин колдонулушу азыр эч кимди тан калтырбайт.

Тил уюсы же тил бүлөсү (языковая семья) – бул термин этнографияга лингвистикадан келип кирген жана ааламдагы элдерди этнографиялык классификациялоодо маанилүү роль ойнойт. Ал келип чыгыш теги бир, жалпы башатка ээ болгон тилдердин жалпылыгын туюнтат.

Автохтон, автохтондуу (бай. грек. autos +chthon – жергиликтүү, түпкүлүктүү, эң башатындагы) – белгилүү бир аймактын (регион) жергиликтүү калкын, башка жактан көчүп келбеген түпкүлүктүү элди туюнтуучу термин. Байыркы грек жазма эстеликтеринде автохтон деп белгилүү өлкөнүн алгачкы тургундарын, же бир өлкөнүнү (аймактын, жердин) эң байыркы калкын түшүнүшкөн.

Автохтон деген грек терминине Байыркы Римдин “абориген” (лат. aborigines < ab origine - баштатан) түшүнүгү туура келет, б.а. абориген – белгилүү бир өлкөнүн жергиликтүү, баштатан бери жашап келе жаткан, башка жактан көчүп келбеген, түпкүлүктүү

элин туюнтуучу латын термини. Чет өлкө этнографиясында бул эки түшүнүк тең кеңири колдонулат, бирок мааниси жагынан булар бир-биринен бир аз айырмаланып турат мисалга, автохтон термини сынаатооч катары маданият көрүнүштөрү же этнос менен бирге (“автохтодуу калк”, “автохтондуу үрп-адат” ж.б.) колдонулса, абориген термини өзүнүн түпкү маанисинен (“жергиликтүү, түпкүлүктүү эл”) алыстай элек жана негизинен элге (этнос) байланыштуу колдонулат.

Турмуш-тиричилик – деген терминге Н.Н. жана И.А. Чебоксаровдор мындай туюнтма беришкен: “... адамдардын күндөлүк турмушундагы жүрүш-туруштун спецификалык формалары (б.а. күн бою, жыл бою, же өмүр бою кайталануучу кырдаалдарда такай ардайым болуп туруучу жүрүш-туруш өнөкөттөрү), ошондой эле ушул кырдаалдар түзүлгөн мезгилдерде, адамдардын ортосунда түзүлгөн өз-ара мамилелер, алардын материалдык жана рухий таламдарын камсыз кылуучу буюм заттарды колдонуу ыкмалары. Ошентип, этнографияда турмуш-тиричиликтин төмөндөгүдөй түрлөрү айырмаланып каралат: өндүрүштүк, коомдук, үй-бүлөлүк, күндөлүк турмуш-тиричиликтик, жеке чарбалык ж.б.

Чарба-маданият тиби дегенибиз – бул социалдык-экономикалык өнүгүүсү бир деңгээлде туруп, бирдей табигый-географиялык шартта жашаган ар түрдүү элдер калыптанган чарба жана маданият өзгөчөлүктөрүнүн белгилүү бир комплекси. Бир эле чарба-маданият тибине келип чыгыш теги ар башка элдер кириши мүмкүн, ошол эле учурда, тектеш элдер ар башка чарба-маданият типтеринин өкүлдөрү болушу мүмкүн.

Тарыхый-этнографиялык (же тарыхый-этнографиялык область – социалдык-экономикалык жалпылыктын, узак мөөнөткө созулган байланыштардын жана бири-бирине таасир этүүлөрдүн

натыйжасында элдердин ортосунда окшош маданий жана турмуш-тиричилик (этнографиялык) өзгөчөлүктөрү пайда болгон аймакты туюнтат.

Уруу – бул таптык коом өкүм сүргөнгө чейинки доордо “алгачкы адамдар тобу” мезгилинен кийин пайда болгон адамзат тарыхындагы эң биринчи табигый-тарыхый этникалык жалпылык. Ал өзүнүн абдан туруктуулугу, мүчөлөрүнүн келип чыгыш теги, маданияты, тили жана тарыхый тагдыры боюнча айкын биримдиги менен өзгөчөлөнөт.

Эл – бул келип чыгыш теги жагынан гана эмес, аймактык-коншулук негизинде да аралашкан жана кошулушкан, ар түрдүү уруулардан турган, таптык коомго мүнөздүү болгон эң биринчи этникалык жалпылык.

Улут – азыркы кезде бул тектеш жана тектеш эмес этникалык жалпылыктардын баштапкы формаларынын биригип кошулуусунун негизинде капитализм доорунда калыптанган адамдардын этникалык жалпылыктарынын эң жогорку формасы катары мүнөздөлөт.

Ойкумена – (бай. грек. oikumen – жашоо тиричилиги бар жер, жер, аалам,), б.а. жер шаарынын адамзаты жашаган же жашай ала турган аймактары.

Миграция (лат. migration – көчүү) – этникалык топтордун бир эле этникалык аймактын чегинде же андан тышкары башка жерлерге көчүп жүрүүсү. Чет өлкө этнографиясында “миграция” термини маданиятка байланыштуу көбүрөөк колдонулат. Мындай учурларда миграция процесстери элдин же маданияттын башка бир бөтөн этникалык же маданий чөйрөгө көчүп барышын, басып киришин туюнтушу мүмкүн.

Интеграция (лат. integration – кандайдыр бир бөлүктөрдүн бир бүтүнгө биригиши, бир бүтүн болушу) – бир социалдык-саясий

жалпылыктын чегинде жашап турган ар түрдүү этностордун арасында этникалык маданий карым-катнаштын калыптанып, орноо процесси. Мисалы, СССР убагында ар түрдүү этностордун арасында советтик турмуш-тиричилик, каада-салттардын түзүлүшүн айтсак болот.

Консолидация (лат. *consolidatio* – бекемдөө, тыгыздоо) – адатта тили же маданияты жагынан тектеш, салыштырмалуу өз алдынча элдердин же алардын ири бөлүктөрүнүн бир этникалык жалпылыкка биригип кошулуу процесси. Мисалы, теленгит, челкан, куманды, телеут ж.б. уруулар биригишип алтай элин түзүшкөн.

Ассимиляция (лат. *assimilation* – бири-бирине салыштыра окшоштуруу) – келип чыгыш теги, маданияты жана тили жагынан бири-биринен бир кыйла айырмаланып, өз алдынча калыптанып калган этностордун бир аймакта жашап, өз ара аракеттенишүүсүнүн натыйжасында, алардын биринин өз тилин, маданиятын, улуттук аң-сезимин жоготуусунан улам, бир элдин экинчи бир элге сиңип кетүүсү, кошулуусу, аралашуусу.

Аккомодация же адаптация (лат. *accomodatio*, же *adaptation* – ылайыктышуу, ыңгайлашуу) – адамдардын жаңы этникалык чөйрөдөгү турмушка ылайыктанышынын, же ошол чөйрөнү өзүлөрүнө ылайыктуу кылып өзгөртүп түзүп, экономикалык жана социалдык жактан жаңы шартка көнүгүү, өздөштүрүү процесси. Бул эки термин тен биология илимдеринде кеңири колдонулат.

Акультурация (англ. *acculturation* – жаңыланып түзүлүү, жаңыча өнүгүү) – элдердин маданияттарынын бири-бирине өтүшүп сиңишүүсүнүн натыйжасында ошол маданияттардын алгачкы же баштапкы үлгүлөрүнүн өзгөрүү процесси. Чет өлкөлөр этнографиясында бул термин европеизация түшүнүгүнүн синоними катары туюнтулат.

Урбанизация (лат. urbanus – шаардык) – өнөр жай ишканаларынын жана калктын ири шаарларда топтолуу тенденциясы. Бул термин Батыш Европа социологиясынан жана этнологиясынан келип кирген. Азыркы этнографиялык адабияттарда урбанизация деген түшүнүк бардык жерде стандарттуу типтеги шаар маданиятынын таркап жайылышынын натыйжасында шаар менен айылдын ортосундагы маданий айырмачылыктардын жоюлуп, жокко чыгуу процессин туюнтат.

Трайбализм, рейбализм (англ. Tribe - уруу) термини этнографияга соңку жылдардагы саясат-маалымат каражаттарынан келип кирди. Бул түшүнүк Азия, Африка өлкөлөрүнүн жаш мамлекеттериндеги колониалдык режим үстөмдүк кылган мезгилден ушул мезгилге чейин сакталып келе жаткан урууларга бөлүштүрүү, уруулук өз алдынчалык, уруулар аралык карама-каршылыктар сыяктуу этникалык кырдаалга мүнөздөмө берүүдө колдонулат. Уруулук системанын өз күчүнөн тайбашы, албетте, консолидация процесстеринин жүрүшүнө бөгөт болуп, уруулар аралык карама-каршылыктардын курчушуна шарт болууда. Саясат-маалымат каражаттарында трайбализм улутчулдуктун синоними катары да колдонулуп келүүдө.

Стереотип (грек. stereos + typos – “бекем из”, “туруктуу белги”) термини социалдык психологияда кеңири колдонулууда. Кандайдыр бир этникалык жалпылык жашап турган аймакта калыптанып калган, туруктуу, муундан-муунга өткөрүлүп, күндөлүк турмушта көнүмүш колдонулган жүрүш-туруш нормалары. Адатта “этникалык стереотип”, “маданий стереотип” сыяктуу сөз айкалыштары учурайт.

Ырым-жырым (обряд) – этностун социалдык, үй-бүлөлүк жана рухий турмушунун маанилүү окуяларына байланышкан кыймыл

аракетти жөнгө салуу, тартиптештирүү жыйынтыгынын ачык көрүнүшү.

Каада, адат, салт-санаа (обычай) – белгилүү бир этникалык жалпылыктын чөйрөсүндөгү сакталып келе жаткан туруктуу, өнөкөттүү жүрүм-турум, кылык-жорук, кыймыл-аракет эрежелери. Этнографиялык адабияттарда “сөөк коюу же көмүү салты”, “үйлөнүү салты” сыяктуу сөз айкалыштары колдонулат. Ошол эле кезде “конок күтүү каадасы”, “бала асырап алуу каадасы” деген сөз айкалыштары турмушта кездешет.

Традиция (лат. *traditio* – өткөрүп берүү, баяндап түшүндүрүү) – этностун өөрчүп-өнүгүүсүн, жашоо турмушун колдоп туруу үчүн материалдык же рухий маданияттын, социалдык же үй-бүлө турмушунун көрүнүштөрүн, үрп-адат, каада-салттарын муундан-муунга атайылап, аң-сезимдүүлүк менен өткөрүп туруу.

Инновация (лат. *in + novatio* – жаңылануу, өзгөрүлүү) – адамдардын бир багыттуу иш-аракеттеринин натыйжасында белгилүү бир этностун чегинде атайын сакталып жана муундан муунга өткөрүлүп келе жаткан социалдык организмдердин маданиятынын жаңы элементтери. Инновация көп мезгил бою туруктуу сактала берсе, ал традицияга айланышы мүмкүн.

Этнографиялык адабияттарда колдонулуп жүргөн жалпы илимдик терминдердин тизмесин чексиз уланта берсе болот. Бул окуу-усулдук колдонмодо биз көп учуроочу терминдерди гана белгилеп кеттик деп эсептейбиз.

4.2. Материалдык маданиятты жана рухий маданиятты туюнткан негизги терминдер

Этнографияда элдин (этностун) чарба ишмердиги анын жашоо турмушунун башкы көрөнгөсү болуп эсептелет, анткени, элдин маданиятын жана социалдык турмушунун ар тараптан

калыптанышы, дал ушул чарбанын мүнөзүнө көз каранды. Ушуга байланыштуу этнографтар жалпы эл чарбачылыкты экиге бөлүшөт: негизги жана көмөкчү чарба.

Негизги чарба- бул этникалык жалпылыктын турмуш-тирикчилигини, жашоосун камсы кылуучу чарба.

Көмөкчү чарба- бул этностун кандайдыр бир тобунун эмгек ишмердиги. б. а. негизги чарбадан бош мезгилде эмгектенүү, мисалга, ар түрдү кол-өнөрчүлүк же ишмердик, кийим-кече, идиш-аяк, үй-эмеректерин эмгек куралдарын жасоо ж. б.

Тарыхый өнүүгүнүн алгачкы этаптарына жыйноочулук, анчылык жана балык улоочулук адам баласынын негизги чарбасы катары кызмат кылган. Андан кийинки доорлордо - дыйканчылык, мал чарбачылыгы, жана кээде, Индия, Кытай, Америка, Африка, жана Кавказ сыяктуу өлкөлөрдүн айрым этностору үчүн кол өнөрчүлүк негизги чарба болуп калды. Азыркы коомдун чарбасынын өзөгүн өнөр жай өндүрүшү түзөт.

Чарбачылыктын негизги түрлөрүнүн эң алгачкы формалары болгон жыйноочулук, анчылык жана балык улоочулук азыркы учурларга чейин көмөчкү чарба катары айрым этностордо сакталып келүүдө.

Жер кыртышын бузуп, иштетүү ыкмасына ылайык, дыйканчылыктын төмөндөгүдөй түрлөрү белгилүү: Кыркып-күйгүзүп, (өрттөп) иштетүү (подсечно-огневое) - иштетиле турган токой бадалдары кыйып, аларды өрттөп, күл менен кыртышты семиртүү аркылуу дыйканчылык жүргүзүү.

Которуштуруп айдоо - жер кыртышын иштетүүнүн биринчи тишинин башкача аталышы; мурун иштетилип жүргөн жер аянтына убактылуу тыныгуу берип, башка жаны жерди иштетүү..

Жер кыртышынын кол менен (ручное земледелие) иштетүү дыйканчылыктын бул ыкмасы эң жөнөкөй эмгек куралдары- жер чукугуч таяк муйуз же сөөк теше ж.б. менен жүргүзүлгөн.

Кыртышты кетмен (мотыжное земледелие) менен иштетүү. Бул да кол менен иштетүүнүн бир варианты, мында да жөнөкөй эле эмгек шайманы кетмен колдонулат.

Этнографияда кыртышты иштетүүнүн антарып айдоо (плужное) жана чиймелеп жумшартуу (пашенное) ыкмаларыда белгилүү.

Кыртышты нымдоо, сугаруу ыкмасы боюнча сугат (орошаемое), жайпатып сугаруу (поливное), көмүп бастыруу (заливное) жана кайракы (богарное) дыйканчылык белгилүү. Шалы өстүргөн өлкөлөр үчүн кыртышты көмдүрүп сугаруу мүнөздүү босо, суу тартыш өлкөлөрдө кайракы дыйканчылык (мында негизинен жамгырдын сусу менен сугарылат) кеңири тараган.

Мал чарбачылыгында өзгөчө каралучу тармактар- бул жылкы, төө жана бугу чарбалары. Булар да бир катар этностордун жашоо-тирикчилигинин негизги каражаты болушкан.

Кол өнөрчүлүк тармактарынын ичинен темир устачылык ыйык, касиеттүү, кудурети күчтүү от менен байланышкан кесип катары өзгөчө социалдык мааниге ээ болон. Африканын айрым элдеринде жана башка этностордо темир усталар, жалпы коллектив алардын кызматынын пайдаланганына карабасатан, өзүлөрү жамааттан тышкары өзүнө тирикчилик кылышкан.

Үй өндүрүш (промысел) - чарбанын же кол өнөрчүлүктүн негизги түрүнөн тышкары, калктын бош убактысында аткаруучу иш же кошумча өндүрүшү да жайылган. Мисалга, ааламдын циркумполярдик региондорунда кеңири тараган тери өндүрүшү, ал аймактарда акча-товар мамилелеринин кириши менен гана түндүк элдеринин негизги чарбасына айланта. Ага чейин алардын негизги

чарбасы эт багытындагы ири жаныбарларга аңчылык кылуу же бугуу чарбасы болон.

Айыл-кыштак (поселение) - этностун же анын бир бөлүгүнүн чектелген аймака ыңгайлаштырылган турак жайларда жашап жайгашуусу. Айылдык тургун жайлар туруктуу же убактылуу, элеттик же шаардык болушу мүнкүн.

Турак-жай - табигый кырсыктардан сактануу жана адам жашоо үчүн ыңгайлаштырылган атайын курулуш, имарат ж.б.

Жылдын ар кандай мезгилиндеринде жашоо үчүн ыңгайлаштырылышына карата турак жайларды сезондук же убактылуу өндүрүштүк. Которулма же көчүрүлмө жана туруктуу же стационардуу болуп бөлүштүрүү этнографияда кабыл алынган. Жер бетинде жерге киргизиле, жерден же суудан көтөрүлгөн б. а. дарак-жыгачтардын бутагына курулган үйлөрдө ар түрдү элдерде болгондугу белгилүү.

Этнографиялык жактан сүрөттөөдө турак жайлар конструктивдик өзгөчөлүктөрү, курулган материалы боюнчада айырмаланышат.

Тамак-аш - бул ар бир этностун даам сызып тамактануу негизи. Тамак-аштын составы чарба маданий спецификага ээ. Ал эми тамактануу тартиби белгилүү бир этносто кабыл алынып өнөкөт болу калган эрежелерге баш ийет. Тамак-ашты этнографтар ритуалдык, салтык, күндөлүк - деп бир нече түрлөргө бөлүнөт. Ритуалдык тамак-аш - бул динийырым жырымдарды өткөрү менен тыгыз байланышып, атайын даярдалат. Салттык же традициялык тамак-аш да аш-тойлордо, майрамдарда б.а. адам турмушунун манилүү мезгилдеринде даярдалып, аны кээде майрамдык деп да аташат.

Тыюу салынган (запретные, б. а. арам деп саналган) тамактар- бул диний же башка мотивдерге байланыштуу кандайдыр бир тамакты

жегенге же продуктуу пайдаланганга убактылуу же туруктуу тыюу салуу, аны арам катары кабыл алуу.

Идиш-аяк -тамак-аш бышырып даярдоо жана тамактануу үчүн колдонулуучу атайын эмгек-буюмдар. Ал чопо (сапал) тери жыгач метал. айнек ж. б. жасалышы мүнкүн. Этнографияда көмүү салтында колдонулуучу идиш-аяктарга өзгөчө маани берилет. Алар же өлүк менен кошо гөргө көмүлгөн же күмбөзгө коюлган. Мындай каада-салтты жасоочулардын түшүнүгүндө, ал идиш-аяктарды өлгөн адам тиги дүйнөдө колдонулат.

Материалдык маданиятты сүрөттөп жазууда, өзгөчө, этногентикалык маселелерди изилдөө максаты коюлган болсо анда кийим-кечени изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат. Анткени алар салттынкурамында, материалында бычылып-тигилишинде этникалык өзгөчөлүктөр чагылдырылбай койбойт. Кийим-кече- бул биринчи кезекте, адамдын денесин сырткы чөйрөнүн жагымсыз таасиринен сактоочу атайын каражат. Ал утурумдук же күнүмдүк, майрамдык жана салттык сыяктуу түрлөргө бөлүнөт. Салттык кийим-кече - бул диний ырым -жырымдарды кадаа-салтка байланыштуу кыймыл-аракетерди аткарууда кийилүүчү атайын кийим.

Жалпы сырткы көрүнүшү боюнча кийим-кече туюк жана ачык болуп бөлүнөт. Туюк кийимдин алды жабык болуп, адамдын баш жагынан кийгизилет. Мындай кийим түндүк элдерине мүнөздүү. Ал эми эң кенири тараган кийим -бул ачык кийим-кече. Адамдын тулку-боюнда жайгашышы боюнча кийим-кечени этнографтар ич кийим (нательная) - ал жалан денеге кийилет; сырт кийим (верхняя) -ал адамдын желкесине илинет (мис.: халат, куртка ж.б.) жана куймулчак (набедренная) кийим сыяктуу түрлөргө бөлүшөт. Кийим -кечени акыркы түрү тропика өлкөлөрүнүн элдери үчүн мүнөздүү бирден- бир кийим формасы болу эсептелет. Ага мисал катары,

жапкыч, «уят жапкыч» (пояса стыдливости, набедренная повязка) ж.б. айтсак болот.

Кийимдин бычымы ага керектелүүчү материалга, ал эми кийим кездемеден тигилсе, обол кездеменин энине жараша болот. Бычымы боюнча кийим- кече үч типке бөлүнөт: Эндей бычым (цельнокроенная) -бул бүтүн териден же бир эндей кездеменде; туник сымал (туникообразная) - энсиз эки желкени эндеген кездеме, желкеден арта салынып эки ийинден жени тигилет; жана кимоно сымал (кимонообразная) – эндүү материалдардан жендери толук же чолок жендүү кылынып бычылган кийим. Кийимдин оң же сол тарапка бүчүлөнүшү да этникалык спецификага ээ.

Кийим адам денесин сактоочу каражат. Ал эми таптык коомго чейинки адамдардын түшүнүгү боюнча, дене ырайымсыз жин-шайтандардан (злой дух) корголгон болуш керек экендигин эске ала турган болсок, анда кийим кече темасын изилдеп үйрөнүүдө, этнография, аны менен бирге денедеги ар кандай кооздуктарды кийим кечени кооздук-асем буюмдарын ошондой эле чач жасалгаларын да изилдейт. Жасалга-кооздуктарга жасалма кол коюу (фр.latouer- татуировка) моюн (гривна, моюн шакек, ожерелье, мончоктор ж.б.), кол (шакек, билерик ж.б.), бут (бут шакек, аяк билерик ж.б.) кооздуктары кирет.

Материалдык маданият бөлүмүндө этнографтар салтык транспорт жана байланыш каражаттарын да изилдеп үйрөнүшөт. Транспорт демекчи- бул адамдарды жана жүктү ташуу каражаттары. Алардын катарына ар түрдүү дөңгөлөктүү конструкциялар, же чийне бакан, салып көтөргүч ж.б. салттуу эмгектер кирет.

Байланыш каражатары дегенибиз- ар кандай сигналдарды жана кабарларды бир жерден экинчи жерге жеткирүүчү каражаттар. Ар түрдүү шашылыш (душмандын кол салуу коркунучу, стихиялык

кырдаал, эпидемия ж.б.)жана жөнөкөй күнүмдүк (муундардын эсеби, коомдун эсеби, коомдун кызматтын тастыктоо, жазгы жумуштарды баштоо ж.б.у.с)кабарларды берүү.Мындай салттык байланыш каражатары катары от, түйүлгөн жип, таякча же башка буюмдардагы кесик-керттиктер, ошондой эле ымдоо (жест) пиктография ж.б колдонулган.

Рухий маданиятты туюнткан негизги терминдер

Элдин руханий турмушунун жалпы чөйрөсү байыртадан эле илимдин ар түрдү тармактарында эмгектенген изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп келген. Андыктан, алардын эмгектеринде маданиятын белгилүү көрүнүштөрүнө, мисалга кандайдыр бир диний урп-адатка же эдик чыгармачылыкка мүнөздөмө берүү үчүн колдонулган атайын терминдердин саны ушунчалык арбын жана коп мааниде экендигин эске алсак, бул окуу китебинде ошол терминдердин ичинен эң көп колдонулган жана жалпы мүнөзгө ээ болгондоруна токтолуп, алардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн ачып, бир аз түшүндүрмө берип кеткенибиз талапка ылайык болоор. Эгерде акыркы мезгилдерде бизде да, чет өлкөлөрдө да ар кандай энциклопедиялык, философиялык, дин, адабият искусство таануу боюнча сөздүктөр жарык көргөнүн эске ала турган болсок, биздин ушул жагдайда терминдердин этнографиялык маанисин ачып берүүгө далалат кылышыбыз жүйөөлүү болуп чыгат.

Элдин рухий турмушун тарыхый өнүгүү кырдаалында изилдеп үйрөнүүдө, этнограф албетте, элдердин өзүлөрүн курчап турган табиятка, адамдарга жана коомго болгон ар кандай системадагы иррационалдык, фантастикалык, мистикалык көз караштары менен таанышууга мажбур болот. Ошол эле көз караштарды сүрөттөп жазууда, ал, каласа да, калабаса да белгилүү терминдерди колдонот.

Терминдер болсо, көбүнэсе буга чейин эле иштелип чыгып, колдонулуп, айрым учурларда, өзгөчө азыркы кезде, жаңы мазмунга, мааниге ээ болу калган. Төмөндө биз айрым түшүнүктөргө токтолуп аларды этнографиялык маанисин ачып берүүгө аракет кылабыз.

Ишенимден – табияттан тышкары тигил же бул күчтөрдүн бар экендигине ишенүүгө негизделген дүйнөгө көз караш жана дүйнөнү тыюу, ошондой эле ага ылайык жүрүм-турум спецификалык аракет. Байыркы адамдар мындай күчтөрдөн айрым адамга жана ага жакындыгы бар башка адамдын тагдырына таасирин тийгизет деп ишенишкен жана мындай ишенимдер кандайдыр бир денгээлде системага салынган болон.

Дин (религия)- алгачкы адамдар ага түшүнүксүз жана аны басынткан жаратылыш стихияларынын жана социалдык күчтөрдүн алдында өзүнүн алсыздыгын баса көрсөткөн коомдук аң-сезимдин бир формасы- деп аталган белгилүү классикалык аныктамадан тышкары, илимий көз-карашка карама-каршы келүүчү, табияттан тышкаркы күч (кудай) бар деген ишенимге негизделген идеялардын аздыр же көптүр ырааттуу системасы. Ал өзүн сыртынан атайын атрибуттар, имараттар аркылуу көрсөтөт. К.Маркстын ою боюнча Л.Фейербахтын дин дүйнөсү анын күндөлүк жашоо турмуштук негизи бар дегенин эске ала турган болсок бардык дин системаларынын кудайлар дүйнөсүндө адамзаты жашаган дүйнөдөгүдөй эле социалдык иерархия жана теңсиздик бар экенин байкайбыз. Демек, бул жалганды асмандагы же жер астындагы падышачылыкка (жашоого) проекциялоо, адам коомун калыптанып калган социалдык институттарынын мезгилинде болушу мүнкүн экендигинде ынанууга негиз бар. Башкача айтканда диндин пайда болуу мезгили - табияттан тышкаркы күч бар экендигине негизделген ар кандай ишенимдердин чагуусу гана эмес, негизги

манызы иерархиялык болгон атайын көз-караш идеялардын ыраатуу системасы. Ал адамдар коллективинде социалдык теңсиздиктин пайда болушу менен байланыштуу болуш керек. Мына ошондуктан, тап пайда болгонго чейинки жана таптык коомдогу адамдардын ишеним, көз-караш, дүйнө таанымдарын айырмалап берүү максатында, этнографтар, тап пайда болгонго чейинки дүйнө танымды «ишенимдер» деп атап, таптык коом үчүн «дин» деген терминди колдонушкан. Акыркысында дүйнөлүк жана полистик диндердин ортосундагы этно-социалдык айырмачылыктарда баса көрсөтүлгөн.

“Дүйнөлүк диндер» деген түшүнүк азыркы мезгилде кеңири колдонулат. С.А.Токарев (анын «Религия» в истории народов мира» деген кызыктуу изилдөөсүндө элдердин рухий турмушунун ар тараптан чагылдырган бир катар аныктамалар жана терминологиялык түшүндүрмөлөр берилет) баса көрсөткөндөй, бул түшүнүк үч гана дин үчүн (ислам, христиан, буддизм) колдонулат. Аталган диндер өз тутунгандарын тек гана ойдогудай жашоо бул жалганда эмес, аркы дүйнөдө болот деген иллюзиялык үмүт менен сугарбастан, аларды жашоо-турмушту ондоп-жаратуу активдүү күрөшкө да чакырат, ал гана эмес, обол диндердин бирин тутунгандардын кудай астында жок дегенде формалдуу түрдө социалдык жана улуттук тендигин жарыялайт.

Рухий маданиятты изилдеп, окуп үйрөнүүдө ар кандай этникалык топтун өкүлү христиан, буддист жана мусулман боло алышын баса көрсөтүү зарыл.

Мына ошондуктан ушул дүйнөлүк диндер ааламдын бардык булун-бурчтарында, ар кандай этникалык чөйрөдө кеңири таркаган.

Ал эми башка диндер босо (аларды тутунгандардын санына карабастан), мисалга, иудаизм, индуизм, синтоизм, даосизм, Байыркы Египет диндери, Борбордук жана Түштүк Американын

Колумб мезгилине чейинки диндери, джайнизм, сикхизм ж.б. тетирисинче, ачык байкалган этникалык боеко ээ болуп, конкреттүү этностун чөйрөсүндө таркаган. Мындай диндер этностун саясий бийлик аркылуу жогорулашы менен гана башка диндерге салыштырмалуу жогорулап өзгөчө орунга ээ болот. Мисалга, ацтектердин күч-кубаттанып жогорулашы, өз державасынын түзүлүшү, алардын кудайларынын да үстөмдүк абалына алып келди ацтектерге баш ийип, көз каранды болгон этностордун кудайларынын ролу төмөндөгүдө. Ошол эле учурда этностордун өз чөйрөлөрүндө адамдар ацтектердин кудайларына эмес, өз кудайларына сыйынуусун улантышкан.

Таптык коомдун калыптана баштоо доорунда мурунку уруулук ишенимдердин базасында пайда болгон мына ушул сыяктуу диндер политик диндер деп аталат. Адатта андай диндер тегинен, б.а. төрөлгөндөн эле тутунуп калышат. Буга мисал катары ушул күнгө чейин сакталып келе жаткан сионистик принципти-иудей аялдан төрөлгөн бала гана иудей боло алат, - айтууга болот.

Диндердин системасында байкалган эки типтин ортосундагы жогоруда көрсөтүлгөн айырмачылыктар, албетте, дүйнөлүк динтерди биринчи кезекте дин таанучулар, ал эми политик диндерди этнографтар изилдегени ылайыктуу болот деген тыянакка алып келери бышык.

Динге чейинки ишенимдер- жогоруда көрсөтүлгөн ишенимдер менен диндердин ортосундагы айырмачылыктарды эске алуу менен этникалык топтун чөйрөсүндө дүйнөлүк диндер тамыр жайганга чейин үстөмдүк кылып келген ирационалдык көз-караштардын комплексине мүнөздөмө берүүчүн бир катар этнографиялык эмгектерде колдонулуп келген түшүнүк. Ушуга байланыштуу христиан динине чейинки, ислам динине чейинки, будда динине чейинки ишенимдер деген түшүнүктөр колдонулат.

Ушул эле категорияга адат жана шариатты да кошууга болот. Адат- ислам дини тарабынан таанылган элдин турмуш-тирикчилик, жашоо укугу; шариат болсо -куранга негизделген диндик, турмуштук кылмыштык жана жарандык мыйзамдардын жыйнагы.

Тап пайда болгонго чейинки дорого мүнөздүү болгон ишенимдерге мүнөздөмө берүү үчүн төмөндөгү терминдер колдонулат:

Тотемизм- адамдардын белгилүү тобу менен айбандардын, өсүмдүктөрдүн, буюм-заттарынын ортосунда касиеттүү тектик байланыш бар,- деген ишенимге негизделген түшүнүктөрдүн, үрп-адат, салттардын комплекси. Кээде бир уруунун же уруктун түпкү теги, колдоочуусу ошондой эле, көпчүлүк учурларда, герби.

Этнографияда тотемизмдин энелик урук доору менен байланышы бар жана ал уруунун дини деген көз караш (Н.Н.Чебоксаров, И.А.Чебоксарова) да бар. Тотемизмдин негизги элементтери- магия, фетишизм жана анимизм,- деп санашат Чебоксаровдор.

Магия (лат.magia-сыйкырлоо, көз боео)-башка адамдарга жан-жаныбарларга, табият кубулуштарына, ошондой эле одон чыгарылган духтарга жана кудайларга касиеттүү күч, б.а. сыйкырлоо көз боео аркылуу таасир берүү жөндөмүнө ишенүүгө байланышкан үрп-адаттардын ишенимдердин аталышы. Өзүнүн функционалдык милдети боюнча магия бир топ түрлөргө бөлүнөт: аңчылык, өндүрүштүк, сүйүү, дарыгерлик, зыян келтиргич, төрөттө жардам бергич ж.б.

Жалпы багыталышы магияны, өз кезегинде, зыян келтиргич б.а. «кара» жана сактап коргогуч же «ак»магия деп экиге бөлүнөт. Кара магдар өзүнүн таасир этүү объектин өзү калаган кыймыл аракетти жасатууга же өзү калаган абалга алып келүүгөаракеттенет жана объекти ондого мажбурлайт. Ак магдар болсо өзүнүн таасир

этүү объектін кара магдардын терс таасиринен жана сырты чөйрөнүн жагымсыз, зыяндуу күчтөрүнөн коргоп сактайт.

Магиялык таасир этүү кыймыл аракеттердин мүнөзү боюнча ал жеке жана коллективдуу болушу мүмкүн.

Фетишизм- (фран. *fetichisme* португ. *abretas*-амулет, б.а. тумар) - адамдарга тиешелүү сапатарды материалдык нерселерге энчилеп ал буюмдардын адам тагдырына таасирин тийгизет деген керемет күчкө ишенген көз-караштардын топтому. Фетишизмдин варианттарынын бири идолго сыйынуу. Фетишге, б.а. материалдык предметке сыйынуу, алкачкы мезгилдерде ал буюмда өзгөчө дух бар экенине байланышкан эмес. Бара-бара фетиште өзгөчө жан бар, анын өз духу бар деген ишеним калыптанып акырындык менен өзгөчө формадагы предметтер фетиш катары кызмат кылып калышкан.

Анимизм - (лат.*anima*-жан) - бардык нерселерде, кубулуштарда катылып жаткан жана аларды «башкара» турган жаратылыштан тышкары фантастикалык күч, жан же дух бар деген ишенич. Мына ушундай мааниде анимистикалык көз-караштар кандайдыр бир деңгээлде алгачкы коомдун ишенимдеринде жана бардык эле диндерде кездешет. Бул түшүнүктү илимге XIX кылымда Э.Тэйлор киргизип, анын пикири боюнча, анимизм - бул «диндин минимуму», б.а. диндин башаты, диндин алгачкы стадиясы. Биздин этнографтар анимизмди Тэйлордун көз карашы боюнча карабастан, Г.В.Плехановдун туюнтмасы боюнча карайт. Ал болсо анимизди диндин жалпы эле диний көз караштардын эң зарыл, керектүү элементи катары саланган.

Бакшылык (шаманизм)- айрым адамдардын (бакшы, б.а. шаман) өзгөчө ырым-жырым кыймыл-аракет жасашы аркылуу ар кандай жин-перилер (дух), арбактар менен байланышып сүйлөшүнүн натыйжасында оору-сыркоо адамдарга же чарба

иштеринин (анчылык, дыйканчылык, балык улоочулук ж.б) ийгиликтүү жүрүшүнө жардам бере алат деген ишеним, түшүнүккө негизделген. Тап пайда болгонго чейинки коомго мүнөздүү болгон ишенимдердин бир формасы. Бакшылык Сибирь жана Тундук элдеринде кенири тарабаган.

Археологиялык жана байыркы жазма эстеликтердеги маалыматтарга таянчу болсок, бакшылык кечки палеолит, неолит доорлорунда ошондой эле таптык коомдун калыптана баштоо мезгилдеринде Эски Дүйнөнүн (Старый Свет) көпчүлүк элдерине мүнөздүү болгон. Бул ишенимдин өзүнө мүнөздүү, бир кыйла калыптанып калган, көпчүлүк элдерге окшош социалдык ролго ээ болгон диний көз караштардын системасы катары да карашат. Азыркы убакта айрым окуумуштуулар бакшылыкты дүйнө элдерине глобалдуу таркаган, таптык коомдо пайда болгон мүнөздүү болгон диндин формасы жана ал негизинен Сибирь жана Түндүк элдерине гана мүнөздүү болгон деп эсептешет. Бакшы оюн (камлание) - бакшылык сеанс; ал өзүнүн жин-перилерин чакырып, алардын жардамы менен жабыр тарткан адамдарга жардам берүүгө аракеттенет.

Кудай (бог)- адамдардын тагдырына таасир эте алат деген ишенимге негизделген бардык таптык коомдун диндериндеги эң жогорку эгем(верховное существо), ишенимдин иллюзордук объектиси. Анын касиеттүү дарамети ишенүүчүлөргө жакшылык алып келип же тетирисинче зыян кылышы мүмкүн. Кудайга ишенгендердин аң-сезиминде, кудай адатта жакшылыгы, кечиримдүүлүгү менен белгилүү. Бирок, Кудайдын эркин ишке ашыруучу духтар кайрымдуу (добрые) жана ырайымсыз (злой) деп экиге бөлүнөт.

Ыйык жайлар жана объектилер - ыйык ата-бабалардын сөөгү коюлуп же алардын арбактарынын таасир этүү чөйрөсү менен

байланышып, белгилүү бир этнос тарабынан касиетүү, ыйык деп эсептелинген жерлер же ал жердеги материалдык объектилер. Мындай жайлардын же объектилердин өзгөчөлөнүп каралышы, ыйык тутулушу, албетте, анимистикалык, тотемистик ишенимдер, ошондой эле арбактардын культу менен байланыштуу.

Гөр, мүрзө же бейит (могила)- өлгөн адамды көмүү үчүн (кээде эки же андан коп, коллективдуу)атайын казылып даярдалгандай жай.

Гөрүстөн (могильник)- мүрзө-гөрлөрдүн системасы. Азыресе көрүстөндөр этникалык спецификага ээ, анткени,ар бир этностун өзүнө тиешелүүкөрүстөнүболуп ал жерге башка этностун мүчөлөрү коюлган эмес. Коштоочу (кошо коюлучу) буюмдар (сопроводительный инвентарь) - гөргө сөөк менен кошо көмүлүүчү же мүрзөнүн үстүнө коюлуучу (мисалга, идиш-аяк, эмгек куралдары, кийим-кече курал-жарак, тамак-аш ж.б.у.с) буюмдар.

Сөөк коюу (көмүү) салты (погребальные обряды)- уруктун же бир үй-бүлөнүн мүчөсүн көмүү менен байланышып, туруктуу салттык мүнөзгө ээ болгон иш-аракеттердин бир бүтүмү, жыйындысы.

Табу (Полинезия тилинен)- кандайдыр бир буюмдарды, сөз-аталыштарды, ысымдарды колдонууга, кээ бир кыймыл аракеттерди жасоого салт тарабынан, диний кызматкерлер же бийлик ээлери тарабынан тыюу салууну туюндурган атайын термин. Табуну бузган адамды кудайлар же арбактар каттуу жазалайт (айыкбас оору же өлүм менен),- деген ишеним өкүм сүргөн.

Курмандык чалуу (жертвоприношение) - үй-бүлө, урук же уруу ж.б. атынан кудайларга, ата-бабалардын арбактарына, пайгамбарларга ж.б. тартуу кылуу, кайыр кылып берүү ырым-жырымы. Алгачкы таптык диндерге курмандык чалуу ырым

жырымын ишке ашыруу үчүн адамдардын өзгөчө тобу бөлүнүп чыгып, алар бара-бара маанилүү социалдык күчкө айланышкан.

Бизди курчап турган айлана-чөйрө системасы тууралуу бир катар пайдалуу билимдердин топтомуда элдердин рухий маданияты менен тикеден-тике байланыштуу. Бул сыяктуу элдик билимдердин (алар астрономиялык, айыл-чарбачылык, метеорологиялык гидрографиялык зоотехникалык ж.б.) бир бүтүмүн этнографияда элдик билимдер деп эсептешет.

Элдик оюндар - этнографияда буга тек гана көңүл ачып чер жазуу үчүн жасалган кыймыл-аракеттер, - деген мүнөз бербестен, ага кошумча социалдык мааниси бар маданиятын тармагы деген баа беришкен. Анткени оюн аркылуу ага катышуучулар өндүрүштүк, мекенчилик инициациялык, үй-бүлө - никелик, күч-кубаттуулук, чыдамкайлык ж.б. белгилери гана сыналбастан ушул касиеттер башка көрүүчүлөргө да жеткирилип келген. Социалдык мааниси боюнча этнографтар тарабынан балдардын, өспүрүмдөрдүн кыздардын эр-жигит курактагылардын, ошондой эле, салттык оюндар деген түрлөрү бөлүнүп берилет. Оюндар - азыресе маанилүү өндүрүштүк жана социалдык циклдер менен тыгыз байланышкан жалпы элдик майрамдардын салттык көңүл ачып чер жазуулардын составдуу бөлүгү болуп эсептелет. Чет өлкөлөр этнографиясында «фольклор» деген түшүнүктүн ичине жалпы эле элдин искусствосу жана анын чыгармачылыгы ошондой эле айрым учурларда бүтүндөй этнографияга да кирип кетет. Ата мекен этнографиясында фольклор бир аз кууш мааниде - элдик оозеки чыгармачылык катары каралат. Ошол эле учурда анын ичинен музыкалык, ыр-бий фольклорлору кеңири мааниде, өз алдынча каралып мындан тышкары элдик живопись, скульптура, графика, жана орнаменттер колдонмо (прикладдык) искусствонун курамына киргизилет. Орнаменттин типтериндеги негизгилери:

геометриялык, өсүмдүк сымал зоо- антопоморфтук (б.а. айбанаттардын жана адамдардын түспөлдөрү) ж.б.

Этнография илиминде колдонулуп келе жаткан терминтердин жана түшүктөрдүн бир чымчым гана тизмеси ушул. Алар ар тараптуу жана ар кыл, ар кандай маанилерге ээ: алардын турмуш-тиричиликтеги, илимдеги көп манилүүлүгүн (мис., маданият, уруу, эл, динсыяктуу түшүнүктөрдү) эстен чыгарбоо зарыл.

УБАП. Этнографиядагы этносторду классификациялоо түрлөрү

5.1. Географиялык классификация жана антропологиялык классификация

Этнографияда белгилүү болгон, тагыраак айтканда тигил же бул деңгээлде изилденген жалпылыктардын саны 3,0-4,0 миндей. Ар бир этнос илимий-изилдөө объектиси болуп саналгандыктан, этнография ошол изилденүүчү материалдарды биринчи баскычтын деңгээлинде же деталдаштырылган түрдө топтоого бөлүү системасын иштеп чыгуусу керек болчу. Башкача айтканда, бир типтеги массалык булактар менен иш алып барган башка илимдер сыяктуу эле, этнография да этносторду илимий негизде классификациялоого муктаж болгон.

Жалпы көрүнүштөн өзгөчөнү бөлүп алып, аны дагы башка нерсеге салыштыруу же карама-каршы коюу керек болгондо, ар кандай объектилерди же алардын кубулуштарын систематизациялоо аркылуу жүзөгө ашырылат. Мындай аракеттер конкреттүү материалдарды объективдүү, ар тараптан изилдеп жана анын ар бир деталын субъективдүү караштырып чыгууга негизделет. Акыркысы, көпчүлүк учурда субъективисттик, идеалисттик түшүндүрмөгө алып келет. Ал эми элдерди изилдөөдө ар кандай расисттик схемаларды түзүүгө негиз болот. Ушунун өзү, биринчи кезекте, табигый, объективдүү деп сезилген “биз” жана “башкалар” деп карама-каршы коюуга алып келет. Өз этносун башка этноско каршы коюу менен адамдар өнүгүүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү жана алардын өзгөчө көрүнүштөрүнүн үстүнөн анчейин ой жүгүртө беришпейт. Көпчүлүк учурларда мындай карама-каршы коюуга субъективдүү түрдө баалоо критерийи коюлат да өз этносунун турмуш образы, иштери жакшы же оң бааланып, башкалардыкы болсо терс бааланат же кабыл алынат.

Байыркы замандан эле мисал келтире турган болсок, мына ушундай көз-караш менен куралданган гректер менен римдиктер өзүлөрүн “маданияттуу” эл деп санашканда калган элдерди “маданиятсыз”, “варвар” деп эсептешкен. Ошентип элдерди “маданияттуу” жана “маданиятсыз”, “жапайы”, “варвар”, андан соң “цивилизацияланган” жана “алгачкы общиналык”, ошондой эле “тарыхый” жана “тарыхый эмес” деп бөлүнүүнүн илгерки традициялары бар жана ал үстүртөн субъективдүү түшүнүк берүүнүн натыйжасы. Ушул сыяктуу корутундудан кийин элдерди ачык расисттик түрдө “жогорку” жана “төмөнкү” расадагы, же болбосо бир аз жылмаланган түрдөгү “ маданиятты жараткан элдер” жана “маданиятты керектөөчү элдер” деп бөлүүгө жол ачылган.

Элдердин өзүнө мүнөздүү темпераменти же жүрүш - туруш стереотиби боюнча жиктештирип классификациялоо да кийинки мезгилдерде эле пайда болгону менен жылмаланбаган расисттик бөлүүлөрдөн анча алыс эмес. Алар да этнорасалык обочолонууга негизделип, турмуштук расизмдин тамыр жайышына өбөлгө түзөт.

Этникалык жалпылыктарды систематизациялоо үчүн айрым алынган же тыкандык менен, жакшылап тандалбаган критерийлерге негизделген классификациянын катарына материалдык же рухий маданияттын сырткы гана көрүнүштөрүнө таянган классификацияларды кошууга болот. Мисалы, дүйнө элдерин алардын тутунган диндерине карата классификациялоо, б.а уруулук диндери бар элдер, улуттук же дүйнөлүк диндер тутунган элдер ж.б. дүйнөлүк диндердин ар түрдүү этникалык чөйрөлөрдө кенири таркалышы менен бирге эле, тап пайда болгонго чейинки коомдун диндеринин же алардын калдыктарынын көп маанилүүлүгүн, ал эми полистик диндердин тар мааниде экенин эске ала турган болсок, мындай классификациялар карама-

каршылыктуу болуп, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү айгинелей албай турганына ынанабыз. Мисалга алсак, үстүртөн гана бири-биринен диндик белгилери боюнча айырмаланган Кытайдагы буддист эмес чжуандар жана Тайландагы буддист тайлар түпкү чыгыш теги боюнча бир этникалык топто турушат. Алардын айырмасы тутунган дининде гана.

Этнографиялык маалыматтардын жетишсиз кезинде жана тандап алуу критерийлеринин кокусунан болуусунун натыйжасында Л.Г.Морган тарабынан түзүлүп сунушталган классификациядан да кийинчерээк баш тартууга туура келди. Морган өз учурунда элдерди алар колдонгон эмгек куралдарынын типтери, материалдык маданиятты түзгөн буюмдарды жасоо технологиялары жана үй-бүлөсүнүн формалары боюнча баскычтарга, топторго бөлгөн эле. Алар, үч баскычтан турган жапайычылык, үч баскычтуу варварчылык жана цивилизация.

Жогоруда аталган схемалар, адатта, аныктоочу белги катары этностун конкреттүү физико-географиялык чөйрөдөгү өндүрүштүк жана маданий ишмердүүлүгүнүн натыйжасын алышкандыктан, этностор традициялык түрдө “биз” жана “башкалар” болуп бири-бирине карама-каршы коюулуп калышкан. Ушунун өзү этностордун биримдигин, жалпылыгын байкабай аны танууга алып келген.

Аталган классификациялар үстүртөн караганда нукура этнографиялык критерийлерден чыкканы менен, алар эркин алынганы байкалбай койбойт. Критерийлердин эркин, субъективдүү тандалып алынышы, ал классификациялардын баалуулугун төмөндөтүп, өзүн да жокко чыгарды.

Канаатташ илимдердин маалыматтарына, субъективдүү түшүндүрмөгө жол бербей турган объективдүү фактыларга таянып, этнография элдерди классификациялоонун бир нече тибин иштеп

чыгууга жетишти. Азыркы кезде ар кандай максаттары үчүн дүйнө элдеринин этникалык курамын ар түрдүү денгээлде чагылдыруу үчүн классификациялоонун 4 тибин (лингвистикалык же тилдик, географиялык, антропологиялык, чарбачылык- маданият) колдонуп келүүдө.

Географиялык классификация. Бул классификация этностор ойкуменанын белгилүү бөлүктөрүндө жайгашкан жана алардын жайгашуу зоналары география илиминде белгилүү болгон региондордун чегинде деген объективдүү талашсыз факттыга негизделген. География илимин ар түрдү тармактарын материалдарын колдонуу менен чон региондордун чегинде этностордун белгилүү климаттык же ландшафттык областарда карап чыгып алардын физико- географиялык жашоо чөйрөсү жөнүндө түшүнүк алсак болот. Бул жагдай өз алдынча баалуу болуу менен бирге этносторго мүнөздөмө берүүдө жалпы жана алгачкы гана схема боло алат.

Ушуга байланыштуу географиялык классификация ааламдын жалпы этникалык көрүнүшүн изилдеп үйрөнө баштаганда гана ыңгайлуу болуп калган учурларда башка классификациялар менен толукталышы керек. Анткени ландшафты жана климатты окшош эле болгон Эски жана Жаны дүйнөнүн областтарында ар башка этностор жашайт деген суроого жооп бере албайт же болбосом эмне учун, Азия, Америка, Африка сыяктуу чон региондор көп этностуу жана тектеш эмес этностторду кантип ажыратып берүүгө, б.а. кантип системалаштырууга болот? Ошентсе да этнография географиялык классификацияны кеңири колдонот. Аны 13 китепке бириктирилип, 18 томдон турган «Народы мира» аттуу сериядан көрүүгө болот. Анын ар бир тому географиялык принципте «Народы Африки», «Народы Америки», «Народы Сибири»,

«Народы Кавказа», «Народы Средней Азии и Казахстана», «Народы Восточной Азии» ж.б. деп аталган.

Антропологиялык классификация. Адамзат расалары – келип чыгышы теги жагынан бир жалпылыкта болуп, тарыхый кырдаалда калыптанган элдердин топтому. Топтордун арасындагы айырмачылыктар тукум куучулук менен берилип турган жалпы морфологиялык жана физиологиялык белгилерден байкалып турат жана ал белгилүү чөйрөнүн чегинде болгон. Башкача айтканда, бул сырткы кебете кешпири өңү-түсү, дене түзүлүшү, чачы, түктүүлүк белгилери көзү жана түпкү чыгыш теги ж.б. жагынан бир жалпылыкта болгон адамдардын антропологиялык тобу.

Көпчүлүк окумуштуулар моноцентризм теориясын колдошот. Анын негизинде төмөндөгүдөй гипотеза турат. Азыркы кебете-кешпирдеги адамдар калыптанган соң бир эле борбордо, болжол менен Түштүк-Батыш Азияда жана ага коңшулаш жайгашкан түштүк Европа, Түндүк жана Чыгыш Африка аймактарында расалар арасындагы дифференцияция болуп өткөн. Палеолит доорунун аягында расалардын калыптанып түзүлүүсүн 2 борбору болгондугу божомолдонот. Алар Батыш жана Чыгыш борборлор. Кийинчерээк, жер шаарынын башка аймактарын дагы адамдар өздөштүрүп жана бири-бири менен аралашуунун натыйжасында азыркы расалар калыптанган.

Антропологияда расаларга бөлүштүрүү өзгөчө иерархиялык тартипти, б.а. биринчи баскычтагы расалар жана анын туундусу катары экинчи баскычтагы, о.э. эки арадагы же контактык муундарга бөлүштүрүү менен жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, биз адамзатынын эң негизги расалары же биринчи баскычтагы расалары менен таанышып чыкканыбыз талапка ылайыктуу болот. Расалардын калыптагышы жогорку палеолит мезгилинде аяктап, бул процессте тирүү организмдин курчап турган географиялык

чөйрөгө ылайыктануусу чечүүчү ролду ойногон. Анын натыйжасында жалпы эле адамзаты жөнөкөй, же элдик тил менен айтканда «ак», «кара» жана «сары» түстөгү сырткы расалык белгилерге ээ болду. Илимий тилде бул азыркы үч чоң расага дал келет: европеоиддик, экваторалдык жана монголоиддик. Азыркы кездерде кээ бир антропологдор жогоруда көрсөтүлгөн үч расанын курамынан ошол эле деңгээлде дагы эки расаны бөлүп кароо туура болоору сунуш кылышат. Алар: монголоид расанын ичинен американоид расасын, ал эми негро-австралоид расадан австралоид расасын бөлүп кароо. Окумуштуулардын дагы бир тобу адамзат негизги эки расадан- афро-европа жана афро-азия расаларынан тараган деген пикирди колдошот.

Чоң расалар өз кезегинде расалык топторго, топтор болсо майда расаларга же расалык типтерге бөлүнүшөт.

Негроид расасынын өкүлдөрүнүн денесинин түктүүлүгү билинер билинбестен орточого чейин, бет сөөгү, жаактары алдыга чыгып турат, мурунун таноолору дардагай, эриндери калың, чачы кара күрөн спираль түрүндө тармалданган, тулку боюнун тери пигментациясы күчтүү, кой көз. Бул раса Африка континентинин Сахарадан түштүктү карай жайгашкан аймактарында калыптанып таркаган.

Европоид расасынын өкүлдөрүнүн терисинин түсү салыштырмалуу агыш, чачы жумшак, түз же бир аз тармал сакал мурутунун түктүүлүгү орточо же ортодон жогору, көзүнүн түсү асман көк, агыш көгүлтүрдөн кой көзгө чейин, эриндери жука же орточо калыңдыкта, мурду кууш, узунураак. Бул расанын алгачкы кезде калыптанып таркаган аймактары – Европа, Түндүк Африка, Батыш Азия жана Түндүк Индия.

Монголоид расасынын өкүлдөрүнүн терисинин түсү кара торудан сары чийкилге чейин, көзү кара сүр, бети тегерек, мурун

сөөгү жапыз, эрини орточо калыңдыкта, чачы түз, кара, кайраттуу, көздөрүнүн ичи ички жаш чыкчуу тарабында кабакты жаап туруучу өзгөчө бырышчалары бар. Бул раса алгачкы мезгилдерде Борбордук жана Чыгыш Азия, Сибирь, Америка, Индонезия аймактарында калыптанып таркаган.

Австролоид расасынын өкүлдөрүнүн терисинин түсү каралжын, мурду балпагай, эриндери калын, бирок негроидерден чачынын толкун сымалдуулугу, денесинин түктүүлүгүнүн жогору болушу жана пигментациясынын төмөндүгү менен айырмаланат.

5.2. Лингвистикалык жана чарба-маданият классификациясы

Тил тануу илими дүйнө элдеринин тиледрин классификациялоонун эки түрүн иштеп чыгып колдонуп келүүдө. Алар марфлорологиялык жана генеалогиялык.

Морфологиялык классификация тилдердин тектик жакындыгына анчейин көңүл бурбастан, аларды структуралык жактан салыштыруу ыкмасына негизделип тилдер морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүлөт.

Генеологиялык классификацияда болсо тилдер келип чыгышы жана тектик жакындыгы жана тарыхый өнүгүү өзгөчөлүктөрү боюнча салыштырылып бир катар топторго бөлүштүрүлөт. Тилдердин тектик окшоштугу ошол тилди колдонгон элдин тектик жакындыгы жөнүндө маалымат бергендиктен этнографтар өз илиздөөлөрүндө көбүнчө генеологиялык классификацияны колдонушат. Тилдердин арасындагы тектик окшоштук төмөндөгү схема боюнча түзүлөт: Тил уясы – тилдердин бутагы – тил топтору – конкреттүү тил. Дүйнө элдери колдонуп келген үч минден ашуун тилдердин үч минге жакыны изилденип классификацияланган.

Айрым тилдер башка тилдер менен эч кандай тектик байланышта болбогондугу айгине болсо, алар обочолонгон өз алдынча тил катары классификацияланат. Алардын катарына Испания, Франция, Америкадагы баск Андаман аралдарындагы – Андаман, Индиядагы – буришк, Россиядагы – кет, Япониядагы – айн тилдерин, ошондой эле Япон жана Корей тилдерин кошууга болот.

Лингвистер тарабынан төмөндөгү тил уялары сунуш кылынган: Семит-хамит, урал алтай, тибет-кытай, тай, малай-полинезия, дравит, банту, кавкас, полиоазия, эскимос-алеут, койсан. Айрым тилдердин тектик жакындыгы анчейин такталбаганына карабастан, бир катар тил топторуна бириктирилип берилген. Алар попуас, австралия, судан, америка, индейлеринин жана тропикалык африка элдеринин тиледри.

Лингвистикалык классификацияны колдонгонубузда адамдын этникалык картасы көпчүлүк учурда лингвистикалык карта менен дал келип тургандыгын айгенелейт бирок бул жерде абсолюттук дал келүү болбойт жана бөлүшү да мүмкүн эмес. Анкени бир тилдик жалпылыктын негизинен бир нече ар түркүн этникалык жалпылык калыптанышы мүмкүн.

Чарба-маданият классификациясы. Ааламдын азыркы учурдагы этникалык көрүнүшү өтө татаал жана ар түрдүү: болжол менен 200дөн ашуун мамлекеттерде 3-4 миндей этностор жана этникалык топтор жашайт дебедикпи. Ушундай этникалык көп түрдүүлүктө коншулаш жашаган элдердин маданиятынын окшош экендиги өзүнө көңүл бурбай койбойт. Ушунун өзү дүйнө элдерин классификациялоонун дагы бир түрү чарба-маданият классификациясына негиз болду.

Чарба-маданият классификациясынын авторлору чарбалык ыкмаларынын окшоштугун жана маданият көрүнүштөрүндөгү

жакындыктарды географиялык чөйрөнүн бирдейлиги менен байланыштырышып, этникалык топтордун ошол чөйрөнүн шартына ылайыкталышы деп эсептешип, аны чарба-маданият тибин деп аташкан.

Дүйнө элдеринин чарба-маданият классификациясынын негиздерибайыркы замандан эле иштелип чыга баштаган. Ал мезгилди коомдук өнүгүүнүн этаптары чарбалык жана маданият процессинин белгилүү баскычтары менен байланыштырылып, чарбалык дагы өнүгүүнүн үч стадиясын бөлүп беришкен: жыйноочулук жана аңчылык, жайыт мал чарбачылык, дыйканчылык. Бул болсо, жапайычылыктан варварствого, андан цивилизацияга өтүү баскычтарына туура келген. Мындай бөлүштүрүү эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн улам барган сайын жогорулоодо болгондугун эске алса керек.

1. Чарбада аңчылыктын, жыйноочулуктун жана айрым учурда балык уулочулуктун үстүмдүк кылуусу;
2. Кетменди пайдалануу менен жүргүзүлгөн кол дыйканчылыгы жана жайыт мал чарбачылыгы;
3. Малдын күчүн пайдаланып, жерди айдап иштетүү.

Чарба маданият классификациясынын концепсиясы биздин өлкөдө иштелип чыккан. Ал элдердин этногенезин, этникалык тарыхын, чарбачылыктын, материалдык жана рухий маданияттын тарыхын изилдөөдөигиликтүү колдонулуп келүүдө. Чарба-маданият тибинин аныктоочу белгилери – элдердин чарбасынын жана ишмердигинин мүнөзү, түзүлүшү жана өнүгүү деңгээли.

Маданияттын көрүнүшү менен мүнөзү маанилүү болгону менен чечүүчү мүнөзгө ээ эмес. Чарба-маданият типтери саналуу гана, алар коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн этаптары менен тыгыз байланышта. Чарба-маданият типтери боюнча элдерди классификациялоодо салттык маданияттык гана

эске алынып, мында орто кылымдардан кийинки мезгилдерге колдонулбайт.

Алгачкы жамаатчылык коом үчүн чарба- маданият типтерин ыйгарып алуучу түрлөрүнүн үстөмдүк кылышы мүнөздүү. Алар типти жүрүүчүлүк жана жыйноочулук; мелүүн алкактардагы аңчылык, балык уулоочулук жана жыйноочулук; тайгадагы жөө аңчылык; арктикадагы деңиз жаныбарларына аңчылык; бугу аңчылыгы; дыйканчылык жана мал-чарбачылыгы менен байланышкан аңчылык; балык уулоочулук жана жыйноочулук.

Андан соң чарба-маданият типтеринин алгачкы өндүргүч белгилери бар топтор майда боло баштайт. Мында жерди кол менен иштеткен дыйканчылык менен мал чарбачылыгы акырындык менен негизги орунду ээлей баштайт. Булар: субтропиктердин жерди кол менен иштеткен алгачкы комплекстуу чарбасы; байыркы доордогу мелүүн алкактардагы жерди кол менен иштетүүчү дыйканчылык жана мал чарбасы; тропиктердеги жерди кол менен иштетүүчү чарба.

Кийинчерээк чарба-маданият типтеринин өнүгүп калган өндүргүч топтору майда болуп, алар Чыгыш цивилизациясы менен байланышкан. Булар: жайыт мал-чарбачылыгы, жердин мал күчү менен айдап иштетүү.

Бул классификация, албетте, коомдун өнүгүүсүнүн алгачкы баскычтарына гана пайдаланууга жарап, аны колдонуунун чектери бар, ЧМТ классификациясын колдонгондо айрым этностор бөлөк-бөлөк чарбаларга бөлүнүп калышы мүмкүн. Мисалга, чукчаларды айрымдары бугу багуучулар болушса, экинчилери деңиз жаныбарларына аңчылык кылуу менен күн көрүшөт.

Чарба-маданият классификациясынын бөтөнчөлүгү – бул чарба маданий типологиянын географиялык чөйрөнүн, этностордун чарба ишмердүүлүгү шарттарына көз каранды экендигине таянуу

болуп саналат. Ошону менен бирге, этникалык топтордун маданиятынын жалпылыгы, элдердин тарыхый тагдырынын бирдейлик маселеси кийинки планга калтырылат.

Элдердин маданиятын жана турмуш тиричилигин синхрондук деңгээлде изилдөөдө чарба-маданият классификациясын колдонуу жакшы натыйжа берет. Ал эми этногенез изилдөөдө бул ыкма кең колдонулат анткени, чыгыш теги ар башка болгон элдер жашаган аймагы боюнча бир топко бириктирилип, так эмес натыйжа берип калышы ыктымал. Этногенетикалык изилдоолордун акыркы этабында чарба-маданият классификациясы өзгөчө мааниге ээ болот. Анткени мында адмзатынын тарыхый жана географиялык жактан дифференциацияда болушунун бир аспекти чагылдырылат. Ушуга байланыштуу бир катар окумуштуулар классификациянын чарбалык боюнча критерийлерин белгилүү маданият критерийлери менен толуктап бир кароону сунуш кылышкан.

Колдонулган адабияттар

1. Аверкиева Ю.П. История теоретической мысли в американской этнографии. – М.: Наука, 1979.
2. Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986.
3. Арутюнов С.А. Народы и культуры: Развитие и взаимодействие. – М., 1989.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
5. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973.
6. Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований. – М., 1967.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1990.
8. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Л., 1934.
9. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М., 2003
10. Сулайманов Э. Сулайманова Э. Этнографиянын. – Жалал-Абад., 2010
11. Сулайманов Э.Ж. “Этнографиянын негиздери” предмети боюнча тестик сынак суроолор. – Ош., 1999
12. Сулайманов Э.Ж. “Орто Азия жана Казахстан элдеринин этнографиясы” предмети боюнча тестик сынак суроолор. – Ош., 1999
13. Токарев С.А. Основы этнографии. – М., 1968.
14. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М., 1978.
15. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1971; 2-е изд. – М., 1985.
16. Этнография боюнча терминдердин орусча- кыргызча сөздүгү. Түзүүчү С. Аттокуров. – Фрунзе: Илим, 1989.
17. Этносы и этнические процессы. – М., 1993.
18. Этнография. Учебник для исторических специальностей ВУЗов. / Под ред. Ю.В. Бромлея, Г.Е. Маркова. – М., 1982.
19. Этнография за рубежом: Историографические очерки. – М., 1979.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
ІБАП. Этнография илим катары, анын предмети жана изилдөө усулдары	
1.1. Этнографиянын аныктамалары, предмети жана объектиси.....	4
1.2. Этнографиянын изилдөө усулдары.....	7
ІІБАП. Этнографиялык ой жүгүртүүнүн тарыхы	
2.1. Эволюционизм жана диффузионизм.....	10
2.2. Батыш Европа жана АКШнын антиэволюционисттери: маданий-тарыхый, социологиялык, тарыхый жана функционалдык мектептер.....	18
ІІІ БАП. Этнографиянын негизги багыттары жана этнографиялык мектептер	
3.1. Тарыхый этнологиядагы Америка мектеби жана Психологиялык же этнопсихологиялык мектеп: АКШ этнологиясындагы психорасизм.....	28
3.2. Чет өлкөлөр этнографиясындагы учурдагы тенденциялар: неозволюционизм (неоморганизм), структурализм.....	34
3.3. Америка этнографиясындагы «маданий релятивизм» жана «баалуулук теориясы».....	41
ІV БАП. Этнография илиминин түшүнүк аппараты	
4.1. Жалпы илимдиктерминдер.....	45
4.2. Материалдык жана рухий маданиятты туюнткан негизги терминдер.....	54
V БАП. Этнографиядагы этносторду классификациялоо түрлөрү	
5.1. Географиялык жана антропологиялык классификация.....	70
5.2. Лингвистикалык жана чарба-маданият классификация.....	76
Колдонулган адабияттар.....	81

Басууга берилди: 25.12.2017

Форматы: 60 x 84 1/16

Көлөмү: 5,25 б.т.

Бүйрутма №44

Нускасы: 200 даана

ОшМУ, “Билим” редакциялык – басма бөлүмү

Ош шаары, Ленин к., 135. Тел.: 7-20-61